

Emevîler Ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugûr Şehri Tarsus

Tarsus, A Significant Thughur City During The Umayyads And The Abbasids Period

Kazım PAYDAŞ*

Öz:

Biz bu çalışmamızda İslâm fetihlerinin en yoğun olduğu Emevîler ve Abbasiler döneminde Tarsus'un İslâm-Bizans sınırında yer alması açısından, şehrin bu dönemde İslâm dünyasındaki önemini ortaya koymaya çalıştık.

Tarsus Hz. Ömer zamanında feth edilmiş ve daha sonra İslâm ordularının en fazla faaliyet gösterdikleri bölgelerin başında gelmeye başlamıştır. Tarsus ele geçirildikten sonra Bizans imparatorluğu sınırındaki diğer başka şehirlerle beraber yeniden tahkim edildi. Müslümanlar Tarsus'u elde tuttıkları zaman içerisinde Hıristiyanlara karşı cihad vazifesini yerine getirmek için bütün İslâm topraklarından toplanan gâziler ve mücahitler inanışları için gönüllü savaşçılar olarak Tarsus'a gelerek, burada güçlü bir tahkimat oluşturdular. Bu şekilde Tarsus garnizonuna yerleştirilen gönüllü birlikler hemen her yıl yaz ve kış Anadolu içlerine akınlar tertip etmeye başladılar. Buna karşılık olarak Bizans saldırılarının da ilk hedefi Tarsus gibi sınır şehirleri oldu. Bu bakımdan Tarsus zaman zaman Bizans'ın saldırılarına maruz kaldı. Buna karşılık olarak çoğunlukla Bizans'ın bu taarruzlarına karşılık verildi ve Tarsus uzun süre Müslümanların elinde kaldı. Ancak Tarsus'un İslâm-Bizans sınırında yer alması ve sık sık savaş alanı olmasından dolayı büyük zararlara uğradı, fakat bununla birlikte Tarsus bu dönemde önemli bir ticaret merkezi olmayı da sürdürdü.

Anahtar Kelimeler: Emevî, Abbasi, Tarsus, Sugûr

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-Mail: kazimpaydas@yahoo.com

Summary:

The city of Tarsus was conquered during the period of caliphate of Umar and later started to come up to the beginning of the regions in which they operate. After the capture of Tarsus, it was fortified again together with the other cities which were on the fronties of Byzantine. During the time in which the Muslims in Tarsus retained, to perform the duty of jihad, the mujahideen veterans from all the Islamic lands came to Tarsus for their beliefs as a volunteer warriors and they formed a strong fortification here. In this way, the volunteer associations placed in garrison in Tarsus began to organise raids into Anatolia each year summer and winter. In response to this, the first goal for the Byzantine attacks were the border cities such as Tarsus. In this regard, from time to time Tarsus was subjected to attacks by the Byzantines. In response to this, mostly the Byzantine attacks were responded and Tarsus was remained for along time in the hands of Muslims. However, the Islamic-Byzantine border took place in Tarsus and often suffered huge losses due to the war zone, but nevertheless Tarsus continued to be an important trade center in this period.

Key Words: Umayyad, Abbasid, Tarsus, Thughur

Giriş:

Akdeniz sahilinde bulunan Tarsus¹, coğrafik olarak Çukurova'nın batı bölümünde yer alır ve Toros Dağların'dan çıkan Baradan nehri (Cydnus) tarafından sulanır. Tarsus, Anadolu'nun en eski beldelerinden biri olmakla kalmayıp, eskiden beri kurulduğu yeri ve adını da değiştirmeyen bir şehir olmuştur. İslâm an'aneleri arasında Tarsus'un Hz. Adem'in oğlu Şit tarafından kurulduğu, kabrinin'de burada olduğu efsânesi yer alır. Bunun yanında, her mühim şehrin menşei bir Grek göçmen kafilesine bağlamaya hevesli olan Yunanlılar arasında Tarsus'un Argos'tan gelenler tarafından kurulmuş olduğu da ileri sürülmüştür². Tarsus'un antik dönem yerleşme yeri erken Hıristiyanlık ve Bizans döneminde iyi bilinmektedir. Bununla birlikte modern arkeolojik kazılar sonucunda en az Neolitik döneme kadar giden bir geçmişe sahip olduğu da ortaya çıkmıştır³. Diğer taraftan Helenistik devirde fikir hayatının mühim bir merkezi rolünü oynayan Tarsus, Çukurova'nın bilgi merkezi ve bilginler şehri sayılırdı⁴. Burası eskiden Eyârsin olarak

¹Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, Arapçadan Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2011, s. 89.

²Besim Darkot, "Tarsus", *IA.*, C. XII/I, Eskişehir 1997, s. 18; Alexander Asa Eger, *The Spaces Between The Teeth: Environment, Settlement and Interaction on the Islamic-Byzantine Frontier*, Vol. I, Adissertation Submitted to The Faculty of The Division of The Humanities in Candidacy For The Degree of Doctor of Philosophy, Chicago 2008, s. 538.

³C.E. Bosworth, "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abasid Times", *Oriens*, 33, Leiden 1992, s. 268; Alexander Asa Eger, *a.g.t.*, s.539.

⁴Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 19.

anılırken sonra muarrebleşerek Tarsus'a dönüşmüştür. Diğer bir düşünceye göre ise Tarsus adını Tarsus b. er-Rûm b. el-Yafes b. Sâ'm b. Nuh'tan almıştır⁵. Müslümanların Tarsus'la ilgilenmeleri ise Hz. Ömer zamanında başlamıştır. Çünkü bu dönemde Suriye ve el-Cezirenin fethedilmesi ile İslâm Devleti'nin sınırları Toroslar'a dayandı. Bizans İmparatoru Heraklius sınır bölgelerinde yaşayan halkı İslâm ordularının tehdit ve saldırılarından korumak gayesiyle iç kısımlara çekerek geniş bir sahayı boş bıraktı. Müslümanların dış kısımlar adını verdikleri bu saha, Emevîler zamanında iskân edilmeye başlandı ve müstahkem mahaller kuruldu. Askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş olan bu bölgeye Sugûr (tekili sagr, yarık, sınır) deniliyordu. Sugûr'ü Ş-Şâmiyye⁶ ve Sugû-rü-Ceziriyye olmak üzere ikiye ayrılan bu saha, Tarsus'tan başlayarak Adana, Misis, Maraş, Malatya hattını takip ederek doğuya doğru Fırat'a kadar uzanıyordu. Birincinin merkezi Maraş, ikincisinin ise Malatya idi. İslâm-Bizans mücadelesinde önemli rol oynayan bu şehirler, askerî yolların birleştikleri yerlerde veya geçitlerin girişlerinde yer alıyordu ve idarî bakımdan Suriye'deki Kınnesrîn ordugâhına bağlıydı⁷.

Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Döneminde Tarsus

Tarsus'un, Müslümanlar tarafından feth edilmesi girişimlerinin ilk defa Hz. Ömer zamanında başlatılmış olduğu tahmin edilmektedir. Ebu'l-Hattab el-Azdi'ye göre Araplar Tarsus'u Ebû Ubeyde veya onun kumandanlarından Meyser b. Mesruk eliyle 16/637 yılında fethettiler⁸. Bu da 16/637' den 647-8 tarihine kadar uzanan Suriye'nin fethedilmesinin üçüncü safhasında gerçekleşmiştir. Suriye'nin büyük şehirlerini çevreleyen fetih politikası ile Bizans'a karşı büyük zaferlerin gerçekleştirilmesi sonucu Tarsus bölgesine doğru durmadan ilerleyen bir hareket gerçekleşti. Bu hareket sırasında Fırat'ın kuzey kıvrımına kadar Doğu'ya Antakya, Kınnesrin, Haleb ve Hıms (Emesa) gibi Kuzey Suriye'nin merkezleri Bizans'ın güçlü bir direnç göstermeksizin Müslümanlara terk etmesi ile sonuçlandı. Buraları Müslümanların eline düşer düşmez bu ileri hatlar hem savunma hem de

⁵Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009, s. 23.

⁶Tarsus bu dönemde Şam sugûru içinde yer almaktaydı. Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Buldan*, Farsça Terc. A. Muhammed Ayeti, Tahran 1349, s. 253.

⁷Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *DİA*, c.IV, İstanbul 1994, s.111,112; Michael Bonner, "The naming of the frontier: Awâsım, Thughûr, and the Arab Geographers", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 57 No1, London 1994, s. 17.

⁸Guy Le Strange, *Paletsine Under the Moslems*, Beirut 1965, s. 37; Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 19.

hücum merkezleri olarak kullanılmak üzere kaleler tahkim edilerek garnizonlar oluşturuldu⁹.

Muâviye b. Ebî Sufyan, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında 25/646 yılında Amuriye seferine çıktığında Antakya ile Tarsus arasındaki bütün kalelerin terk edilmiş olduğunu gördü¹⁰. Çünkü Heraklius Müslümanlar'ın yaklaşması üzerine buraları boşaltıp tahrip etmişti. Ancak diğer bir rivayete göre, bizzat Muâviye b. Ebî Sufyan Daravliya (Eskişehir) seferi dönüşünde 31/651-652 yılında Antakya'ya kadar olan Bizans kalelerini yıktırmıştı¹¹. Bu rivayetin doğruluğu kesin olmamakla birlikte Bizans'ın bu kalelerinin yıkılıp tahrip edildiği kesindir. Nitekim İslâm kaynaklarından İbnü'l-Esîr 25/646 yılında Suriye valisi Muâviye b. Ebî Sufyan'ın Amarin'e kadar gerçekleştirmiş olduğu Anadolu akını sırasında Tarsus ve Antakya arasındaki bölgeyi boş bulduğu zaman, bu bölgeye Suriye ve el-Cezire orduları garnizonunu yerleştirmiş ve daha sonra benzer bir seferde Yezid b. el-Hurr el-Absi'yi göndermişti demektedir¹². Muâviye b. Ebî Sufyan Tarsus'u ele geçirdikten sonra şehri onarttı ve Tarsus'ta ikta yoluyla topraklar dağıttı¹³. İslâm fetihleri öncesinde İskenderun ile Tarsus arasında Rumların kaleleri ve silahlıkları vardı. Bu şehirlerin halkları bazen buraları boşaltıyorlar ve korkudan Bizans'a sığınıyorlardı. Bazen ise bu şehir ve kalelere Bizans askerleri yerleştiriliyordu. İslâm fetihleri sırasında ise, Bizans imparatoru Heraklius Antakya'dan ayrılırken bu şehirlerin halkını da yanında götürdü. Onun bu davranışındaki maksadı, Müslümanların Antakya ile Bizans imparatorluğu arasındaki meskûn yerlerden geçmemelerini sağlamaktı. Bunun sonucu olarak da Müslümanlar savaşa gittiklerinde buralarda kimseyi bulamamaktaydılar. Bununla birlikte Rumlardan bazı kimseler buralarda pusu kurarak İslâm ordusunun arkasında kalanlar ile ondan ayrılanlara ansızın saldırarak Müslümanlara zayıat verdimekteydiler. Bundan dolayı yaz ve kış orduları komutanları Anadolu'ya girdiklerinde dönüncüye kadar buralara çok sayıda asker bırakıyorlardı¹⁴. Bu yüzden İslâm fetihlerinin ilk dönemlerinde Tarsus hem Bizans hem de İslâm saldırılarının önemli bir bölgesini oluşturmaktaydı¹⁵. Esasen, Bizans'a Müslümanlar tarafından yapılan seferlerde başta Rodos olmak üzere bazı Ege adaları ve Tarsus'un Müslümanların eline geçmiş olması İslâm ordularının 669 yılında

⁹C.E. Bosworth, "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine", s. 269.

¹⁰Şahin Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, İstanbul 2012, s. 83.

¹¹Guy Le Strange, *Paletsine*, s. 38; Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 19.

¹²C.E. Bosworth, "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine", s. 270; El-Belâzuri, *Futuhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 235; Alexander Asa Eger, *a.g.t.*, s. 540.

¹³El Belâzuri, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁴El Belâzuri, *a.g.e.*, s. 234.

¹⁵C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 270.

ilk defa İstanbul'u kuşatmasına kadar önemli seferlerin yapılmasına zemin hazırlamıştı¹⁶.

Emevîler döneminde de Tarsus, Bizans ile Müslümanlar arasında zaman zaman el değiştirdi. Anadolu'nun Fırat nehrinden itibaren doğu kısmı, ilk İslâm fetihleri esnasında fethedildi ve Emevîler zamanında (661-750) bu fetihler genişleyerek Ceyhan Irmağı'ndan Fırat'a kadar uzandı. Bu dönemde İslâm devletinin gayrimüslim devletlerle olan hududuna "Sugûr" veya "Avâsım"¹⁷ deniliyordu. Emevîler'in Bizans ile olan sugûru veya hududu el-Cezire ve Kınnesrin valilikleri tarafından korunuyordu. El-Cezire sugûrunun merkezi Malatya, diğerinin merkezi ise Tarsus şehri idi¹⁸. Tarsus bu dönemde Bizans sınırındaki diğer bütün kaleler içinde en önemlisi idi¹⁹. Ayrıca Kilikya kapısı diye bilinen Toroslar'daki meşhur geçit Gülek Boğazı'nın güney kısmının önünde yer alması ve İslâm ordularının Grek ülkelerine karşı tertipledikleri seferlerde Tarsus askeri bir üs olarak oldukça önem arz etmekteydi²⁰.

Emevîler İslâm devletinin başına geçtiklerinde, Tarsus'u Bizans İmparatorluğu sınırındaki başka şehirlerle beraber yeniden tahkim ettiler. Bu şehirlere sonradan yukarıda bahsetmiş olduğumuz gibi el-avâsım denildi. Bütün bu devre içinde Tarsus elden ele geçti ve bilhassa ticâret merkezi olan şehir fazla zarar gördü. Örneğin 65/684-685 yılında IV. Konstantinos Pogonetos, Kilikya kalelerinin bir kısmını ele geçirdi ancak buraları 84/703 yılında geri alındı. Savaş yıllarında Tarsus toprakları bazen Müslüman, bazen Bizanslı çetelerin akınlarına uğruyordu. Bunun sonucunda bölge ahali bunların elinden kurtulmak için dağlara kaçıyorlardı. Bu sebeple bu bölgedeki şehirler hangi tarafın elindeyse o taraf korunmak için buralara asker yerleştirmek zorundaydı²¹. Bu açıdan Tarsus bu dönemde Müslümanlar ve Bizanslılar arasında el değiştirmekten kurtulamadı. Nitekim 93/712 yılında el-Abbas b. el-Velid b. Abd el-Melik, Bizans'ın eline geçmiş olan Tarsus'u yeniden ele geçirdi. Bütün bunların sonucunda Tarsus'a yerleştirilenler ile garnizon ordusu bu el değiştirmeler neticesinde şehirden

¹⁶Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2004, s. 4.

¹⁷İslâm devletleriyle Bizans imparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen ad. Avâsım sözlükte "korumak, engel olmak, müstahkem mevkiiler" demektir. Bu müstahkem mevkiiler, İslâm ordularının cihad maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazadan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla anılmıştır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.m.*, s. 111.

¹⁸Kâzım Yaşar Koprman, "Abbâsiler döneminde Bizans Sugûru'nda Türklük Faaliyetleri", *Makaleler*, Ankara 2005, s. 335.

¹⁹G.Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1976, s. 132.

²⁰Philip K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. I, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, s. 317.

²¹Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 19.

kaçmak zorunda kalmaktaydılar²². Bu arada Halife Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) zamanındaki İstanbul kuşatmasından sonra etkisini kaybeden Bizans akınları, Hişam b. Abdülmelik (105-129/724-743) devrinde yeniden hareket kazandı. Hişam, hudut garnizonlarını yeniden güçlendirmek için buralardaki birlikleri takviye etti. 726 yılında Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki kuvvetle, İç Anadolu'ya girerek Kayseri'ye kadar ilerledi ve bu şehri tahrip etti. Ertesi yıl Mesleme, İznik önlerinde seferlerine devam etti. Bu akınlar sırasında Mesleme'nin yanında halifenin iki oğlu Muâviye ve Süleyman çok başarı gösterdiler²³. Nitekim Anadolu'ya yapılan akınların birinde Muâviye b. Hişam 16 Nisan 728-4 Nisan 729 tarihinde Tarsus yakınlarındaki Samalu'ya başarılı bir akın gerçekleştirdi²⁴.

Abbasiler Döneminde Tarsus

Abbasilerin hilâfeti esnasında da (750-1258) Anadolu gazalarına büyük bir ihtimamla devam edildi. Abbasi yönetiminin ilk on yılı süresince Müslümanlar Tarsus'u elde tuttukları zaman içerisinde Hıristiyanlar'a karşı cihad vazifesini yerine getirmek için bütün İslâm topraklarından toplanan gaziler ve mücahitler inanışları için gönüllü savaşçılar olarak Tarsus'a gelerek, burada güçlü bir tahkimat oluşturdular. Bu dönemde Tarsus, Adana Masîsa (Misis), Aynzerba (Anavarza), Malatya boyunca Doğu'ya doğru uzanan avâsım kalelerinin kavisinin sonunda Batı'ya doğru bir hat oluşturuldu. Abbasi halifesinin genel vergilerinden elde edilen paralarla desteklenen Suriye ve el-Cezire sınır bölgesindeki bu kaleler her bahar ve yaz mevsiminde Bizans topraklarına karşı başlatılan düzenli sefer ve yerel garnizonlar için merkez üsler olarak kullanıldılar²⁵. İslâmi kaynaklar Tarsus bölgesinde birçok kalelerin varlığından bahsederler. Mesela, Belâzurî, Abbasi yönetiminin ilk yıllarında Dğu'da Malatya Batı'da Tarsus'ta büyük kaleler ve şehirlerin yeniden inşasını anlatır²⁶. Benzer olarak batılı araştırmacılar da antik isimleri bilinmeyen Tarsus bölgesinde birçok küçük askeri sitelerin (Ribat) varlığından bahsederler. Ayrıca bunların tümünün dikdörtgen şeklinde ve etraflarının duvarla çevrili olduğunu belirtirler²⁷.

²²C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s.270.

²³"Hulefâ-i Râşidin ve Emevîler", *DGBİT*. c. II, Konya 1994, s. 422-423.

²⁴Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-muluk)*, translated by Khalid Yahya Blankinship, Volume XXV, New York 1989, s. 45.

²⁵C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s.270.

²⁶Kennedy Hugh, *Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge 2001, s. 190.

²⁷Kennedy Hugh, *a.g.e.*, s..191.

Bu arada 162/778-79 yılında Abbasi emiri el-Hasan b. Kahtaba Irak, Hicaz ve Yemen'den toplamış olduğu bir ordu ile Tarsus Ovası'na geldi²⁸. El-Hasan b. Kahtaba Tarsus'a geldikten sonra şehirde bazı düzenlemeler yapmak için harekete geçti. Kahtaba, Tarsus'un nüfus kapasitesinin yaklaşık olarak 100.000 kişi olduğunu, Bizans'a karşı şehrin yeniden iskan edilmesinin ve tahkimatının gerekli olduğunu bir raporla Abbasi halifesi el-Mehdiye (775-785) rapor etti. Bunun üzerine el-Mehdi onun bu düşüncesinden etkilenerek onun avâsım bölgesinde stratejik noktalara garnizonlar kurmasını emretti. Ayrıca el-Hasan'dan Bizans Generali Michael Lachonodrakon tarafından 161/778 yılında yağmalanmış olan Anadolu içerisine dağların üzerinden bir geçiş sağlayan Maraş ve Malatya arasında önemli bir stratejik noktanın inşa edilmesini istedi. Daha sonra Halife el-Mehdi benzer bir çalışmanın Tarsus'ta yapılmasını emretti²⁹. Çünkü Hasan b. Kahtaba el-Mehdiye göndermiş olduğu raporda Tarsus'un bir harabe halinde olduğunu da bildirmişti³⁰.

Bizans'a karşı alınan bu önlemlerin yanında ayrıca Bizans hududundaki Anadolu şehirlerine, Horasan ordusundan bir hayli asker yerleştirildi. Abbasi halifesi el-Mehdi Fergana, İsficab, Belh, Harizm, Herat ve Semerkand halkından pek çok insanı Anadolu'ya gönderdi. Bunlar arasında İslâm'ın cihad emrine uyararak gönüllü olarak gelen Türkler de vardı. Böylece sivil ve asker olarak Türkler, başta Tarsus olmak üzere Misis, Aynzerba, Adana, Maraş ve Malatya şehirlerine yerleştirildiler³¹. Bu arada Bizanslıların Tarsus'u yeniden işgal etmeye ve Müslümanlar'a karşı yeniden tahkimat yapmaya niyetlendiği raporunu alan Hârûnürreşid³², yönetiminin başlangıcında muhtemelen dört beş bin kişilik bir garnizona sahip olan Tarsus'u yeniden iskân etmeye karar verdi³³. Bunun sonucu olarak ta 171/787 yılında yaz ordusunu Harseme b. Ayan komutasında savaşa gönderdi. Tarsus'un tamir edilmesini ve şehir haline getirilmesini Harseme'ye emretti. Harseme, Hârûnürreşid'in emriyle Tarsus'un işlerini Ferec b. Süleym el-Hâdim'e yaptırttı³⁴. Ebu Süleym Ferec daha sonra Bağdad'a gitti. Horasanlılardan üç bin kişilik bir zümreyi ona gönderdi. Sonra bini el-Masîsa diğer binide Antakya halkından olmak üzere iki bin kişilik ikinci zümreyi gönderdi. Onların eski maaşlarınının adam başına on

²⁸ C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 271.

²⁹ Alexander Asa Eger, *a.g.t.*, s. 540; C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 272.

³⁰ Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 19.

³¹ Kâzım Yaşar Koprıman, *a.g.m.*, s. 335-336.

³² C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 272.

³³ Kennedy Hugh, *a.g.e.*, s.98.

³⁴ El Belâzuri, *a.g.e.*, s. 242.

dinar artırılmasını da kararlaştırdı. Bu ikinci zümredeki askerler, ilk zümredekilerle birlikte 172/788 yılının Muharrem ayı başında Medain şehrinin cihad kapısında ordugah kurdular. Onlar Tarsus'un onarılması kale ve cami inşaatının tamamlanmasına kadar orada kaldılar. Ferec Tarsus'ta iki nehir arasında ölçtürdü ve buranın dört bin parsel ayrıca her parselin de yirmi zira kare (1zira kare=0,57416 metre kare) olduğunu öğrendi. Tarsus halkına bu parsellerden ikta verdi. 172/787 yılı Rebülahir ayında ise her iki zümrede şehre yerleşti. 173/789 yılında Abdülmelik b. Salih, Tarsus'a Yezîd b. Mahled el-Fezarî'yi tayin etti. Ancak, oradaki Horasanlılar kendisini kovdular. Çünkü onun Hübeyriyye'den olması dolayısıyla kendisinden hoşlanmamışlardı. Yezîd, yerine Ebu'l-Fevâris'i vekil bıraktı³⁵. Ancak Bizans'ın Tarsus üzerindeki emelleri sona ermediğinden Bizans'ın saldırılarına maruz kalmaya devam etti. 188/804 yılında bu emellerinin bir sonucu olarak Tarsus'a akın düzenleyerek halkını esir alıp götürdüler³⁶. Çok geçmeden de Bizans imparatoru I. Nikeforos 189/805 yılında kaleleri tahkim ederek Tarsus üzerine bir ordu gönderdi. Bu saldırı sonucunda Tarsus Bizanslıların eline geçtiği gibi Aynzerba da tahrip edildi. Buna mukabil Masîsa komutanı şehri teslim etmediği gibi onları mağlup ederek çok miktarda da esir aldı³⁷. Bir süre sonra Tarsus tekrar Müslümanlar'ın eline geçti; fakat, 807 yılında Bizans tekrar Tarsus'u alarak Çukurova içine hareket etti. Bu dönemde Hârûnürreşid ülkesinin hemen her yerinde karışıklıklar ve isyanların çıkmış olmasından dolayı Tarsus'a gereken önemi veremedi³⁸. Bununla birlikte O, 807 yılında Horasanlı emiri Hartama b. Ayan'ı Tarsus'un ahalisine şehrin arazilerini ikta etmesi ve güvenliğini sağlaması için bir yaz akınına gönderdi³⁹. Daha sonrada hastalanıp Tûs'ta 3 Cemaziyelâhir 193 /24 Mart 809 tarihinde ölmesi üzerine⁴⁰, Abbasi Devletinde büyük bir iç savaş başladı. Onun yerine oğlu Emin (193-198/808-813) halife oldu. Bu dönemde iç karışıklıklar ve Emin'in kötü yönetiminden dolayı Abbasi devleti Anadolu gazasına çıkamadı⁴¹. Bu arada 194/809 yılında Tarsus, ehli Horasan ile diğerleri tarafından garnizon edilen ve Ferec el-Hâdim tarafından yeniden inşa edilmesine rağmen kısa süre sonra Bizanslılar yeniden ele geçirdiler. Muhtemelen Tarsus sonraki gelecek yirmi

³⁵El Belâzuri, *a.g.e.*, s.243.

³⁶Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 19.

³⁷Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarîhu'l-Ümem ve'l Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), c. VIII, Beyrut ts, s. 313; "Abbasiler", *DGBİT.*, c. 3, Konya 1994, s. 141.

³⁸Martin Sicker, *Islamic World in Ascendancy:From the Arab Conquest to the Siege of Vienna*, Westport 2000, s. 31.

³⁹Alexander Asa Eger, *a.g.t.*, s. 540.

⁴⁰"Abbasiler", *DGBİT.*, c. 3, s. 166.

⁴¹Martin Sicker, *a.g.e.* s. 31.

yıl süresince Bizanslıların elinde kaldı. Bunun sebebi Abbasi devletinde meydana gelen iç savaşın sürdürülmesinin bir sonucuydu. Çünkü bu dönemde Abbasi halifeliği Suriye ve el-Cezire hudut bölgelerini desteklemek için çok az kaynak ayırabildi. Bu sebeple Bizans'a karşı 215/830-31 yılına kadar bir sefer gerçekleştirilemedi⁴².

Halife Emin'in 813 yılında katledilmesinden sonra yerine Abdullah el-Me'mûn (198-218/813-833) Abbasi halifesi oldu⁴³. Bu dönemde "Bâbek" gibi büyük isyanların çıkmasına rağmen el-Me'mûn Bizans'a karşı mücadeleye devam etti. Bu amaçla O, Bizans'ın hudut temalarını zayıflatarak sugûr ve gerilerini muhtemel bir tecavüzdten korumak gayesiyle bizzat harekete geçti. Nitekim çok geçmeden Me'mûn, Anadolu'ya gaza maksadıyla 24 Muharrem 215/23 Mart 830 tarihinde, Bağdad'tan hareket ederek Musul, Urfa, Antakya ile Tarsus üzerinden Bizans topraklarına girdi. Kapadokya bölgesinde harekâta bulunarak Mâcide ve Kura (Bugünkü Küre) kasabalarını tahrip etti. Aynı yılın Eylül ayının başlarında ise Tarsus'a ve oradan da kışı geçirmek üzere Dımaşk'a geri döndü. Ertesi yıl ise Bizanslılar hücumu geçti. Bizans İmparatoru Theophilos, Torosları aşarak Masîsa ve Tarsus civarına geldi, karşısına çıkan İslâm kuvvetlerini mağlup ederek yedi bin esirle geri döndü⁴⁴. Buna karşılık olarak, İslâm ordularının Anadolu seferleri aralıklı olarak devam etti. Ancak Bizans da bu duruma aynı şekilde cevap verdi. Nitekim Bizans imparatoru Theophilos 829 yılında Tarsus ve Masîsa ahalisinden 1600 kişiyi katletti⁴⁵. Buna mukabil olarak Tarsus'u bir hareket üssü olarak kullanan Abbasi kuvvetleri, 931'de Ammûriye'yi ele geçirdikten sonra Ankara üzerine yürüyüp şehri kuşattılsa da burayı ele geçiremediler⁴⁶. 831 yılında Me'mûn Bizans hükümdarının Tarsus ahalisini katletmesi üzerine Bizans'a karşı yeniden harekete geçti⁴⁷.

Halife Me'mûn 218/833 yılında çıkmış olduğu son Bizans gazası sırasında hastalanarak öldü. Oğlu Abbas ile kardeşi Mu'tasım, onu Tarsus'a taşıdılar. Cenaze namazını Mu'tasım kıldırdı ve orada Cuma camiî'nin sol

⁴²C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 273.

⁴³"Abbasiler", *DGBİT*, c.3, s. 175.

⁴⁴Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l Müluk*, VIII, s. 623-624; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), c.X, Beyrut 1992, s. 265-266;"Abbasiler", *DGBİT*, c.3, s. 187;E.Honigmann, "Misis", *İA*, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 366.

⁴⁵C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 274.

⁴⁶Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-Muluk)*, Translated and annotated by C.E. Bosworth, Volume XXXII, New York 1987, s.3; Abdülkerim Özaydın, "Ankara", *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 203.

⁴⁷Taberî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 187.

tarafına Dâr Hâkan el-Hâdim denilen yere defn ettiler⁴⁸. Yerine kardeşi Mu'tasım (218-227/833-842) geçti. Halife Me'mûn'un ölümüyle nihayete eren İslâm-Bizans mücadelesi dört yıllık bir fasıladan sonra Theophilos'un 837 yılında harekete geçmesiyle yeniden başlamış oldu. Bunun üzerine 837-838 kışını hazırlıklarla geçiren halife Mu'tasım, 1 Nisan 838 tarihinde Samerra'dan hareket etti. Seferin hedefi Ammorion (Ammûriye) idi. Bu sefer sırasında Abbasi birlikleri iki koldan Anadolu'ya girecekti. Afşin idaresindeki otuz bin kişilik kol Malatya taraflarından ilerlerken, bizzat Mu'tasım'ın başında bulunduğu ana kısım ise Tarsus ve Gülek boğazı yoluyla Anadolu'ya nüfuz edecekti. Halife'nin harekete geçtiğini öğrenen Theophilos, İstanbul'dan hareket ederek Eskişehir'de karargâh kurdu. Buradan Ammorion müdafaasını takviye etmek için yardımcı kuvvetler gönderdikten sonra yürüyüşüne devam etti. İslâm birliklerinin ilk hedefi Anadolu idi. 19 Haziran'da Tarsus'tan 20.000 askerle hareket eden Mu'tasım'ın öncü kuvvetleri komutanı Aşnas önden giderek ordunun emniyetini temin etmeye başladı. 12 Ağustos 838 tarihinde Ammorion fethedildi. Bir müddet Ammorion'da kalan Mu'tasım, Theophilos'un sulh talep eden elçi heyetinin isteklerini reddettikten sonra Konya Ereğli ve Tarsus üzerinden Samerra'ya döndü⁴⁹. Ammorion'un fethinden sonra İslâm-Bizans mücadeleleri daha çok karşılıklı akınlar şeklinde devam etti. Her iki taraf da bir fetih siyasetinden çok küçük akınları tercih etmeye başladı. Bunda iki İmparatorluğun iç durumlarının büyük payı bulunmaktadır. Mütevekkil'den (232-247/847-861) itibaren Abbasi halifelerinin Türkler ile mücadeleye girişmeleri ve uzun müddet tahtta kalamamaları, Bizans'a karşı eskiden olduğu gibi geniş bir askeri harekâta girişmelerini, hatta halifenin sefere çıkmasını önlemeye başladı⁵⁰. Bununla birlikte Halife Muntasır 248/862 yılında ölmeden önce Bizans topraklarına akın yapması için Tarsus'a Türk köle kumandan Vasıf'ı gönderdi. Fakat O, sadece Fururîye kalesini ele geçirdi⁵¹.

Bizans tarafında ise bu sıralarda hudut müdafaası için gittikçe büyüyen bir endişenin olduğu, Doğuda Thema⁵² ve Kleisura (Dağ geçit bölgesi)'ların

⁴⁸Gegory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 222; C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 274; Guy Le Strange, *Paletsine*, s. 378; Alexander Asa Eger, *a.g.t.*, s. 541; Hüseyin Algül-Osman Çetin, *İslâm Tarihi*, c.III, İstanbul 1991, s. 306; Altan Çetin, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁹Gegory Abû'l-Farac, *a.g.e.* c.I, s. 226, "Abbasiler", *DGBİT.*, c. 3, s. 221-222.

⁵⁰"Abbasiler", *DGBİT.*, c. 3, s. 239.

⁵¹C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 274.

⁵²Thema kelimesi "bir vilâyet dahilinde konaklayan bir kolordo" manasına gelirdi. Vilayetlerin "themalar" şeklinde yeniden organizasyonu, Heraklius reformlarının esası idi. Onun zamanında Küçük Asya'da hâlâ düşman tarafından işgal edilmemiş olan arazi iki geniş askerî thema'ya ayrıldı. Bu sistemin hayatî ehemmiyeti haiz olan ciheti, askerlerin Küçük Asya themalarında yerleştirilmesi idi. Bu yeni meydana getirilen askerî mintakaların

sık sık şekil değiştirmelerinden anlaşılmaktadır. Müslümanlar nasıl geçitler diyarında sugûr meydana getirmişlerse Bizans İmparatorları da İslâm hududu boyunca Selevkeia, Küçük Kapadokia, Khrsianon, Sebasteia ve Koloneia gibi Kleisura'lar zinciri meydana getirdiler. Bunların hemen hemen hepsi sonradan stratejik ehemmiyetleri dolayısıyla Thema'lığa yükseltildiler⁵³. Bu dönemde Bizans tahtına saldırgan bir yönetici olan Basil (867-886) geçti. Heraklius'un Yedinci Yüzyıl'da Toros Dağları gerisine çekildiğinden beri, Müslümanlar Heraklea'dan Tarsus'a Çukurova kapılarına kılavuzluk eden stratejik geçişlerin etkili kontrolünü devam ettirmişlerdi. Bu durum onların gelecekte Anadolu içlerine akın yapmalarını mümkün kıldı⁵⁴.

Ahmed b. Tolun'un Tarsus Hâkimiyeti

Mısırda, Bağdat Abbasî hilafetine yalnız ismen bağlı ilk müstakil Türk-İslâm devlet ve hanedanını kuran Ahmed b. Tolun'un⁵⁵ Tarsus ile ilişkisi gençlik yıllarında başlamıştı. Halife el-Mütevekkil (öl.861) Ahmed'in babası Tolun öldüğünde onun mevkiini oğluna vermek istedi. Ancak Ahmed Samerra'da kalarak ümerânın entrikalarına katılıp halife azl ve tayin etmektense hudut boylarına giderek gazâ ve cihat yapmayı tercih etti. Kendi isteği üzerine Sugûr ve Dımaşk emirliği görevi ile Samerra'dan ayrıldı. Zamanın önemli ve ilmî merkezlerinden biri olan Tarsus'a gitti. Orada bir yandan askerî ve idarî görevlerini yaparken diğer yandan da İslâm âleminin çeşitli ülkelerinden gelip gazâ maksadıyla Tarsus'ta toplanmış bulunan âlimlerin meclislerine katılarak onlardan istifade etti. İbn Tagriberdînin ifadesine göre, bu sırada Tarsus'ta bir milyon insan yaşamakta idi. Bu sayı, her ne kadar mübalağalı da olsa Tarsus'un o devirdeki ehemmiyetini göstermek bakımından fevkalâde mühimdir. Bu rakam, muhtemelen sadece Tarsus'a ait olmayıp o havâlideki bütün hudutlarda yaşayanların yekûnu olmalıdır. Tarsus ve Sugûr halkı, Ahmed'i dindarlığı, adaleti ve şecaati ile

“Thema”lar diye adlandırılmasının sebebi de buydu. Bu sistemde Başkasına devridilemeyen toprak askerî hizmeti tevarüs etmek şartıyla askerlere bağışlanmıştı. Bu suretle dört büyük askerî thema meydana geldi. Bunlar Anadolu'nun kuzey doğusunda, Armenia hududunda Armeniakoi ve Anatolikoi (Şark mânâsına gelen Grekçe anatole kelimesinden), Anadolu'nun bütün orta kısmını işgal eden ve hudutları doğuda Kilikya, batıda ise Ege Denizi sahillerine kadar uzanan bu iki thema, imparatorluğu Araplar'a karşı müdafaa edecekti. Marmara civarındaki Opsikion thema'sı ise payitahtı dış düşmanlara karşı koruyordu. Anadolu'nun güney sahillerinde ve civar adalarda teesüs eden “Caravisionorum” deniz teması Bizans'ı Arap donanmasının taaruzlarına karşı müdafaa etmekle mükellefti, bu thema'ya bilâhare, ihtimal VIII'nci asırda, Çibiraiot (Cibyrhaeote) adı verilmişti Bkz. Şahin Uçar, *a.g.e.*, s. 66.

⁵³Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 40.

⁵⁴Martin Sicker, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁵Şinasi Altundağ, “Tolunlular”, *İA*, c.XII/I, Eskişehir 1997, s. 430.

takdir edip çok sevdi. Ahmed b. Tolun, daha sonra 15 Eylül 868 tarihinde Bayık Bey'in nâibi olarak Mısır'a gitti ve burayı yönetmeye başladı⁵⁶.

Bu dönemde Bizans, Abbasiler'in içinde bulunduğu siyasi ve idari istikrarsızlığı fırsat bilerek Suriye limanlarına sınırlarındaki yerleşim alanları olan Avâsım ve Sugûr şehirlerine saldırıları sıklaştırdı (873-875). Bizans'ın Şam sugûrlarına saldırması ve bazı sınır yerleşim beldelerini alması, siyasi genişleme için Ahmed b. Tolun'a yeni imkânlar bahşetti. Çünkü sadece hilafet ordusu ile Bizans'a karşı koyamayacağını anlayan halife Mu'temid, daha önce kendisiyle ilişkilerini kesmiş olan Ahmed b. Tolun'dan destek almak zorunda kaldı. Neticede Bizans ile mücadele etmesi için Şam sugûrlarını onun emrine verdi⁵⁷.

Ahmed b. Tolun'un Mısır'daki faaliyetleri dolayısıyla üzerinde durulması gereken bir konu da, dönemin halifesi el-Mu'temid (870-892)'in kardeşi el-Muvaffak'la olan mücadelesidir. Halife el-Mutemid zayıf bir şahsiyetti ve ülkenin yönetiminde oldukça yetersizdi. Merkezde idareyi veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'a bırakmış, ikiye ayırdığı hilafet topraklarının Doğu bölgesini ikinci veliaht el-Muvaffak'a, batı bölgesini ise birinci veliaht el-Muvaffaz'a vermişti. Bunların ikisi de idari ve mali muhtariyete sahip olup, birinin diğerine müdahale etmemesi ön görülmüştü. Hilafet dahil ülkelerin oldukça huzursuz, sıkıntılı bulunduğu ve yer yer isyanların görüldüğü bu devrede Tolunoğlu Ahmed, Mısır'ın başında önemli askeri ve mali gücün sahibi idi. El-Muvaffak onun daha ileriye gitmesine halifenin mani olamayacağını biliyordu. İşte bu durumda iken el-Muvaffak'ın, zenci köleler isyanı dolayısıyla istemiş olduğu yardıma karşılık Tolunoğlu'nun gönderdiği 1.200.000 dinarı az bulması, birbirlerine hakaret ve tehdit içeren mektuplar gönderilmesine, bu da aralarının daha da açılmasına sebep oldu. Fakat, gelişmeler Tolunoğlu Ahmed'in lehine sonuçlandı ve Tarsus halkının ayaklanması üzerine Sugûr valiliği tekrar kendisine verildiği gibi, bütün Suriye'yi içeren Şam valiliği de buna ilave edildi (878)⁵⁸. Böylece Fırat'tan Mağrib'e kadar olan yerlerin yönetimi onun ellerinde birleşmiş oldu⁵⁹.

⁵⁶Kâzım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *DGBİT*, c.VI, İstanbul 1989, s. 57-58-59.

⁵⁷Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler*, c. V, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, s. 18.

⁵⁸Mesudî'ye göre 265/878 yılında Ahmed b. Tolun Antakya'da bir yağma yaptıktan sonra, Şam geçidi üzerinden Masîsa ve Adana'ya geldi. Tarsus halkı ondan çekindi. Yazman el-Hadim de oradaydı. İbn Tolun Tarsus'un fethinde bir hileye başvurmadı. Bu sırada oğlu Abbas'ın kendisine isyan etmesi üzerine şehirden ayrılarak Mısır'a geri döndü. Bkz. Mesudî, *a.g.e.*, s. 424.

⁵⁹Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 79-80.

Bu sırada Tarsus, sugûr bölgesinin idari merkezi ve en geniş şehri idi. Ayrıca Bizans İmparatorluğu ile sınır kısmının Kilikya kapılarının dâhil olduğu Akdeniz'e en yakın Müslüman eyaleti kapsıyordu⁶⁰. Esasen Bizans İmparatorluğu'nun sınır bölgesinde olan sugûr Müslüman idareciler için kritik bir bölgeydi. Bu önemin sebeplerinden biri, bu bölgede gazilerin hareket alanı olmasından kaynaklanıyordu. Bu bölgede yer alan Tarsus, Müslüman idarecilere itibar kazandırmaktaydı. Çünkü burada gazilerin desteklenmesi ve bunların Bizans'a karşı İslâm dinini savunması onlara bir önem verdimekteydi. Bu bakımdan Ahmed b. Tolun devrinde sugûrun kontrol edilmesi açısından Toluniler ve merkezi yönetimi ellerinde tutan Abbasiler arasında bir rekabet mevcuttu. El-Mutemid'in tahta çıkmasından önce sugûr bölgesi ihmal edilmişti. Bu sebeple el-Muvaffak merkezi hükümetin itibar ve gücünü yeniden inşa etmek için buralara valiler atama yolu ile yeniden kazanmaya çalıştı. Ancak bu kolay olmadı; çünkü onun atadığı ilk vali daha Irak'tan ayrılmadan önce bedeviler tarafından pusuya düşürüldü ve öldürüldü. İkinci vali ise Tarsus'a ulaştı fakat onun davranışlarını beğenmeyen Tarsus ahalisince çok geçmeden öldürüldü. Tarsus'taki valilere karşı bu tür davranışlar nadir değildi. Çünkü Tarsus'taki hem gaziler hem de tüccarlar kendi çıkarlarının koruyucusu durumundaydılar. Bu sebeple bu iki grup Tarsus'ta kendi çıkarlarını zedeleyen atanmış olan böyle valiler olduğunda onu öldürmekten çekinmediler. El-Muvaffak'ın Tarsus'a atadığı üçüncü vali Tarsus ahalisini kendisinden uzaklaştırmaktan kaçındı, fakat O Tarsus ahalisinin, Lulu'nun önemli hudut kalesine gönderilmek üzere toplamış oldukları paraları zimmetine geçirdi. Bu yüzden 876 yılında Lulu'nun kumandanı Tarsus'tan gelecek dış yardımı beklemenin faydasız olduğunu anlayınca Bizans'a teslim olmaya karar verdi. Esasen Ahmed b. Tolun, el-Muvaffak'ın ilk başarısız üç valisinin atanmasından önce, kendisinin Tarsus valisi olarak atanması için ona rica etmişti; ancak Ahmed b. Tolun'un bu ricası el-Muvaffak tarafından reddedildi. Çünkü el-Muvaffak Güneydoğu Irak ve İran'da çıkmış olan isyanlarla uğraşırken Ahmed b. Tolun'a Tarsus valiliğini vererek onun Mısırda sahip olduğu topraklara ek olarak sugûrun yöneticiliği ile güçlenmesini istemiyordu. Bu durum Ahmed b. Tolun ile el-Muvaffak'ın anlaşamayacağıının ilk işareti oldu. Daha sonra etkisiz bir durumda olan Abbasi halifesi el-Mutemid geçici olarak işlerin kontrolünü kardeşi el-Muvaffak'tan aldı ve Ahmed b. Tolun'u sugûr valisi olarak atadı. Halifenin bu hareketi Bizans'a karşı önemli bir adım oldu. Çünkü bu sırada güçlü bir

⁶⁰Ernest William Randa, Jr., *The Tulunid Dynasty in Egypt: Loyalty and State Formation During the Dissolution of The Abbasid Caliphate*, Adissertation Submitted to the faculty of The University of Utah in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, The University of Utah 1990, s. 47.

orduya sahip tek lider olan Ahmed b. Tolun'un Bizans'a sefer yapmak için sahip olduğu topraklar düşmana oldukça yakındı. Ayrıca Mısır'daki konumunu takviye etmek için diğer problemlerle dikkati dağıtılmamıştı. Ancak bu atama politik bir zorlamaydı; çünkü, Suriye ve sugûr bölgesi el-Muvaffak'ın yetki alanına verilmişti ve el-Muvaffak ile İbn Tolun'un aralarında bir düşmanlık oluşmaya başlamıştı. Ayrıca Ahmed b. Tolun, Tarsus'a bir vali bulmakta başarısız oldu. 887 yılında Ahmed b. Tolun, Tarsus'ta bulunan kardeşi Musa'yı oraya vali olarak atamak istedi, fakat Tarsus'un durumunu bilen Musa b. Tolun bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun Tarsus'a vali olarak emirlerinden biri olan Tahşi b. Balbard'ı atadı Tarsus'un ahalisi başta bu atamayı kabul etti; ancak bu durum uzun sürmeyecekti. Çünkü yerel bir lider olan Yazman el-Hadim gaziler üzerinde büyük bir saygıya sahip olarak güçlenmekteydi. Bu yüzden Yazman gelecekte Tarsus'a dışarıdan atanacak valileri kendi yönetimini oluşturmak için kovacaktı. Bu durumun bir sonucu olarak da Ahmed b. Tolun Tarsus'u kendi kontrolü altına almak için gelecek birkaç yıl büyük bir mücadele verecekti. Bu mücadelenin merkezi de Suriye sugûrunun başkenti konumundaki Tarsus'tu. Ahmed b. Tolun burada politik hâkimiyete sahip olan gaziler ve tüccarların tepkisi ile karşılaşacaktı. Ayrıca Ahmed b. Tolun'un Tarsus'ta yaşayan kardeşi Musa'nın onun adına orada valilik yapma teklifini reddetmiş olması, Ahmed b. Tolun'un Tarsus'ta hâkimiyet kurmasının zorluklarının işaretini vermişti. Şehir ile önceden bağlantısı olmayan Tahşi b. Balbard valiliği kabul etmişti. Ancak o görünürde yönettiği şehir üzerinde çok az bir etkiye sahip olabilmmişti. Esasen dokuzuncu yüzyılın sonunda Tarsus'taki dâhili durum buradaki iki grup arasındaki çatışma ile ilgili idi. Tarsus'taki askerler Bizans İmparatorluğuna karşı geniş çaplı akınların yapılmasını istemekteydiler. Çünkü bu akınlar gaziler tarafından yönetilmekteydi ve haklı nedenleri bulunmaktaydı. Bu nedenlerin başında İslâm dini için yapılan mücadele gelmekteydi. Bundan başka akınlar gazilere şan şeref getirdiği gibi ganimetlerden elde edilen gelir de önemli idi. Diğer taraftan tüccarlar ise Bizans ile barış içinde bir ilişkinin sürdürülmesinden yanaydılar. Esasen Tarsus, hem Anadolu içinde askeri hareketler ve hem de barış için yolları kontrol eden coğrafik konumundan dolayı bu çatışmanın odak noktasındaydı. Klasik bir tarihçinin dediği gibi "O, düşmanın boğazında bir engeldi ve Tarsus'un insanları olmaksızın deniz ya da kara yolu ile Roma'ya gidilemezdi"⁶¹.

Bu bakımdan Bizans'a sınır olan bölgelerin öneminin farkında olan Ahmed b. Tolun her fırsatı değerlendirerek sınırlarını genişletmeye çalıştı. Nitekim O, 878 yılında oğlu Abbas'ı Mısır'da yerine vekil bırakarak Şam

⁶¹Ernest William Randa, Jr., *a.g.t.*, s.,158,160,161,162,182,183.

bölgesine doğru sefere çıktı. O'nun niyeti bölgeyi hâkimiyeti altına almaktı. Bu amaçla O, önce Ali b. Amâcûr et Türkiyî'ye bir mektup yazarak kendisine tâbi olmasını istedi. Bunun üzerine, O da hiçbir direnme göstermeden Ahmed b. Tolun'a bağlılığını bildirdi. Ahmed Şam bölgesinde Remle, Hıms, Hama ve Haleb'i hiçbir direnme ile karşılaşmadan hâkimiyeti altına aldı. Burada Antakya üzerine giden Ahmed b. Tolun, Kınnesrin ve el-Avâsım'ı da fethetti. Böylece Batıda Berka ve Trablusgarb'tan, doğuda Fırat nehrine kadar olan bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına aldı⁶². Ardından da aynı yıl içinde Dımaşk'ın yöneticisi Amâcûr vefat etti. Amâcûr ölmeden önce yerine oğlunu vekil bırakmıştı. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun Şam bölgesini hâkimiyeti altına almak için harekete geçti. Ahmed b. Tolun çıktığı bu seferde Antakya'yı ele geçirdikten sonra oradan hareket ederek Tarsus'a gelerek bir müddet buradaki gazilerle görüşüp onlarla birlikte olmak istedi⁶³. Diğer taraftan, bu sırada Bizans İmparatorluğu, Tolun oğulları'nın Şam, Cezire, Avâsım ve sugûr bölgelerini almasından sonra kendileri içinde tehlikeli olduğunu görüp bir anlaşma zemini bulma yoluna gitti. Bu çerçevede I.Vasil ilk adımı atarak daha önce bir sefer sırasında esir ettikleri Abdullah b. Reşid b. Kavus ve arkadaşlarını iyi niyet göstergesi olarak Ahmed b. Tolun'a gönderdi. Bizans İmparatorluğu'nun bu yaklaşımına Ahmed b. Tolun'un cevabı olumsuz oldu. O, hareketine devam etti ve Tarsus'a gelerek burayı yeniden hâkimiyeti altına aldı. Ancak Ahmed b. Tolun'un Bizans İmparatorluğu'nun barış teklifini geri çevirmesi ve Bizans ile savaş politikasını sürdürmesi Tarsus'taki tüccarları memnun etmedi. Bu sebeple O, Tarsus'a girince Tarsus ahali tarafından istenmediğini anladı. Çünkü O, çok büyük bir ordu ile Tarsus'a gelmişti ve bu ordu şehirde birçok olumsuzluklara sebep oldu. Örneğin bu ordu o kadar kalabalıktı ki, Tarsus'ta yollar tıkanı ve şehrin tüccarları mallarını hareket ettiremediler. Bu durumda Tarsus'ta bazı ticaret mallarının birikmesine sebep oldu ve bunun sonucunda bunların fiyatı düştü⁶⁴. Diğer taraf'tan Ahmed b. Tolun'un büyük bir ordu ile birden bire Tarsus'a gelmesinden dolayı temel ihtiyaç mallarının fiyatlarının birden bire yükselmesine sebep olmuştu. Bu durum hem Ahmed b. Tolun'un askerlerinin hem de Tarsus ahalesinin darlık çekmesine sebep oldu. Bu sebeple Tarsus halkı Ahmed b. Tolun'un çadırına gidip ona şehirlerine gelmekle kendilerini darlığa soktuğunu fiyatların yükselmesine sebep olduğunu, ya çok az adamla Tarsus'ta kalmasını yada şehirlerinden

⁶²Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s. 19.

⁶³İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, c. VII, İstanbul 1991, s. 263-264.

⁶⁴Ernest William Randa, Jr., *a.g.t.*, s.185.

ayrılmasını rica ettiler. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun Tarsus'tan ayrılarak Şam'a gitti⁶⁵.

Ancak Ahmed b. Tolun, bu tür olumsuzluklara rağmen Tarsus üzerinde hâkimiyetini sürdürmeye devam etti. O, 18 Eylül 17 Ekim 882 tarihinde yerine oğlu Humâraveyh-i bırakarak, hapisteki oğlu Abbas'ı da yanına alarak büyük bir ordu ile Şam'a hareket etti. O, Dımaşk'a geldiği zaman Tarsus'taki huzursuzluklardan haberdar edildi. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun da Tarsus'taki valisi Halaf el-Fergânî'ye, Yâzman el-Hâdim'i yakalayıp Dımaşk'a getirmesini emrederken kendisi de isyan etmiş olan Lü'lü'nün⁶⁶ üzerine yürüdü. Lü'lü Ahmed b. Tolun'un karşısında tutunamayacağını anlayınca, Kasım-Aralık 882'de hazineyi de yanına alarak, önce Balis'e, oradan da Bağdad'a el-Muvaffak'ın yanına kaçtı. Bu arada Tarsus Emiri Halaf el-Fergânî, Ağustos-Eylül 882'de Yâzman'ı tutuklayıp hapse attı. Ancak Tarsus halkı buna karşı çıkarak, Yâzman'ı kurtararak Halef'i öldürmek istedi. Bu tehlikeli durumdan kurtulmak isteyen Halaf şehirden kaçmak zorunda kaldı. Böylece Tarsus, 882 yılında Yâzman'ın hâkimiyetine geçti. Bu durum karşısında Ahmed b. Tolun Tarsus üzerine giderek burayı yeniden kendine bağlamak istedi⁶⁷. Bunun üzerine Tarsus ahali ve Yâzman, Bab el-Cihad ile Bab el-Bahr dışındaki şehrin bütün bent kapılarını kapadılar. Bunun sonucunda su bölgenin etrafına taşıdı. Bu sırada Ahmed b. Tolun Adana'da olduğu için, Tarsus ahali bu şekilde kendilerini koruma altına aldılar⁶⁸. Bu arada Ahmed b. Tolun sağlığının bozulması ve mevsimin kış olması sebebiyle, 883 yılı Aralık ayı başlarında kuşatmayı kaldırıp Mısır'a dönmek zorunda kaldı⁶⁹. Ahmed b. Tolun, döndüğü Mısır'da devam eden hastalığı sebebiyle 10 Mayıs 884'te vefat etti⁷⁰.

Tarsus Emiri Yâzman ve Bizans'a karşı Akınları

Halife Mu'temid (870-892) devrinin sonlarına doğru, Tarsus âmili olarak görülen Yâzman bu sıralarda en sonuncuları cereyan eden Bizans seferlerine katılmış, 882-891 yılları arasında Tarsus'ta yarı bağımsız hareket etmiştir⁷¹. Feth b. Hakan'ın Mevlası olan ve 269/882 yılında Tarsus âmili

⁶⁵İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.VII, s. 263-264.

⁶⁶Lü'lü isyan etmeden önce Tolunoğlu Ahmed tarafından Haleb, Kinnesrin, Diyar-ı Mudar ve Hims'a naip olarak tayin ettiği kölesi idi. Bkz. Kâzım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", s. 62.

⁶⁷Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s.20-21; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l Müluk*, c. IX, s.614.

⁶⁸Taberî, *a.g.e.*, c. XXXII, s.81.

⁶⁹Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 21.

⁷⁰Şinasi Altundağ, *a.g.m.*, s. 433; Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 80.

⁷¹Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s.49.

olarak kaynaklarda geçen Yâzman'ın Tarsus'a ne zaman geldiği bu zamana kadar askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında bilgimiz yoktur. 269 yılında Tarsus emiri olduğu anlaşılan Yâzman'ın bu tarihten önce sugûra gelmiş olması ve hatta bazı askeri icraatta bulunması icap etmektedir. 270 Rebiülevvel'in de (Eylül-Ekim 883) büyük bir Bizans ordusu, başta Kesta Stypiates olduğu halde, Tarsus yakınındaki Kalâmiyya'da karargah kurdular. Bunun üzerine Yâzman el-Hâdim ordusuyla geceleyin bunlara karşı bir baskın düzenledi. Geceleyin kuşatılan Bizanslıların çoğu kılıçtan geçirildi. Ayrıca Strategoslar'ın reisi bulunan öncü kumandanları da öldürüldü. Yine bunun dışında el-Fennâdin ve en-Nâtlik Strategosları öldürüldü. Kurre Strategos'u ise bir sürü yara aldıktan sonra kaçıp kurtuldu. Ayrıca onlardan yedi altın ve gümüş büyük haçın yanı sıra, altından olup son derece değerli mücevheratlarla süslü bulunan büyük haçlar da ele geçirildi. Bunlardan başka on beş bin kadar davar, bir sürü at takımları, süslü kılıçlar, dört altın kürsü iki yüz gümüş kürsü ve bir sürü kap kacak ve on bin civarında ipek sancak ile buna benzer bir sürü eşya daha ganimet olarak alındı⁷².

Yâzman el-Hâdim Ocak 885 yılı sonlarında Bizans ile esir mübadelesi yaptıktan sonra 272/885 yılının yazında tekrar Bizans'a karşı sefere çıktı. Bizans İmparatoru I. Basilius devrinin (867-886) sonlarında olduğu gibi, VI. Leon devrinin (886-912) başlarında da Bizans'ı en fazla taciz eden kimse hiç şüphesiz Yâzman el-Hâdim idi⁷³. Nitekim O, 274/887-888 yılında Bizans topraklarına doğru sefer düzenleyip bir hayli içeriye doğru yürümüş ve ulaştığı yerlerin halkına karşı savaşlar açarak çok kimseyi öldürmüş ve bir hayli esir alarak büyük ganimetlerle Tarsus'a dönmüştür⁷⁴.

Bu arada Yâzman el-Hâdim Bizans'ı yakından takip etmekte ve burada olup bitenlerden de casusları vasıtasıyla haber almakta idi. Nitekim 887 yılında onun casusları, Bizans İmparatoru'nun üç oğlunun babalarına karşı isyan etmiş oldukları ve onu öldürmüş olduklarını, onlardan birinin tahta oturduğunu bildiren bir raporla Tarsus'a geldiler⁷⁵. Bizans'ı yakın takip'e almış olan Yâzman el-Hâdim 275/889 yılında Bizans'a karşı bir deniz akını yaptı ve onlardan dört gemi ele geçirerek, Bizanslıları denizde yenilgiye uğrattı⁷⁶. Bu şekilde kara ordusunun yanında küçük bir filo kurup kara ve denizden Bizans ülkesini tehdit eden Yâzman el-Hâdim, Tarsus'ta idareyi ele geçirdikten sonra hemen hemen her sene gazâyâ çıkıyor esir ve ganimetlerle Tarsus'a dönüyordu. 274 Ramazan (Ocak-Şubat 889)'ın da

⁷²Taberi, *a.g.e.*, c. XXXII, s.143-144; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.VII, s. 342-343.

⁷³“Abbasiler”, *DGBİT.*, c. 3, s.272.

⁷⁴İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.VII, s.357.

⁷⁵Taberi, *a.g.e.*, c. XXXVII, s. 153.

⁷⁶İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, c.XII, s.264; Taberi, *a.g.e.*, c. XXXVII, s.157.

tekrar Anadolu'ya bir akın yapan Yâzman el-Hâdim, Maskanîn'e (Ereğli ile Konya arasında) kadar ilerleyip bol miktarda esir ve ganimetlerle Tarsus'a döndü⁷⁷. Bu arada Yâzman el-Hâdim Tolunoğulları ile de iyi ilişkiler sürdürmeye çalıştı. Bu amaçla O, Tarsus'ta Humâreveyh adına hutbe okuttu. 277 (25 Nisan 890-14 Nisan 891) yılında ise Humâreveyh onun bu davranışına karşılık olarak, ona otuz bin dinar, beş yüz top kumaş, beş yüz işlenmiş ipekli elbise, yüz elli yağmurluk ve bir hayli silah gönderdi. Gönderilen bu eşyaların Tarsus'a vardığı zaman Yâzman el-Hâdim tekrar Humâreveyh için Tarsus camilerinin minberlerinde dua ettirerek ona bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Humâreveyh Yâzman'a elli bin dinar daha gönderdi⁷⁸.

278/891 yılı yazında Türk emirlerinden Ahmed b. Togan Tarsus'a gelerek Yâzman'ın maiyetine girdi. Bu şekilde kuvveti artan Yâzman, emrindeki ordu ile 24 Cemâziyelâhir 278 (3 Ekim 891)'de Tarsus'tan hareket ederek Salandu'ya kuşatma altına aldı. Ancak muhasara esnasında mahsurlar tarafından mancınıklarla atılan bir taş Yâzman el-Hâdim'i ağır bir şekilde yaraladı. Bu yüzden İslâm ordusu oradan geri dönmek zorunda kaldı. Sedye içinde askerlerinin omzunda taşınan Yâzman el-Hâdim 14 Receb (22 Ekim de) yolda vefat etti. Nâşı Tarsus'a getirilerek Bâb el-Cihâd'ta defnedildi⁷⁹. Yâzman el-Hâdim vefat ettiği sıralarda Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un itaatinde bulunmaktaydı. Humâreveyh, Yâzman vefat ettiğinde yerine Ahmed b. Togan'ı Tarsus'a vali olarak atadı ve ona silâh, at ve çeşitli yiyecek maddeleri ile zahireler gönderdi. Fakat, bir süre sonra Humâreveyh, Ahmed b. Togan'ı bu görevden alarak onun yerine amcasının oğlu Muhammed b. Musa b. Tolun'u Tarsus'a vali olarak tayin etti⁸⁰. Böylece Tarsus'taki Yâzman el-Hâdim'in neredeyse bağımsız diyebileceğimiz yönetimi onun ölümüyle son bulmuş ve Tarsus tekrar Tolunoğullarına bağlanmış oldu. Ancak Yâzman el-Hâdim'in Tarsus hakimiyeti İslâm tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü Yâzman, Bizans'a karşı yapılan gazâların zayıfladığı bir sırada Tarsus'ta bulunan gazilerin başına geçerek bu savaflara yeni bir hız verdi. Karadan ve denizden yaptığı akınlar neticesinde, herhangi bir kale ve şehrin kesin olarak Müslümanlar eline geçmemiş olmasına rağmen, bilhassa hudut bölgelerine yeni bir canlılık getirmiş ve Bizans kuvvetlerine ağır kayıplar vermiştir. Onun ölümünden sonra

⁷⁷Taberi, *a.g.e.*, c. XXXVII, s.155; "Abbasiler", *DGBİT.*, c. 3, s. 272.

⁷⁸Taberi, *a.g.e.*, c. XXXVII, s. 162; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VII, s. 367.

⁷⁹Taberi, *a.g.e.*, c. XXXVII, s.175; "Abbasiler", *DGBİT.*, c. 3, s. 272.

⁸⁰İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VII, s.376.

sugûrdan Bizans'a karşı yapılan gazâlar oldukça zayıflayacak ve taarruz sırası Bizans'a geçecektir⁸¹.

Bu arada Yâzman el-Hâdim'in vefatından sonra Tolunoğlu Devleti'nin bir valisi tarafından yönetilen Tarsus'ta karışıklıklar meydana gelmeye başladı. 278/891-892 yılında el-Muvaffak vefat edince onun ileri gelen hizmetçilerinden olan Râgıp adında biri cihada çıkmaya, Allah yolunda cihat yapmayı tercih ederek Tarsus'a gelip burada ikamet etmeye başladı; ve buradan Bizans üzerine cihada çıkmayı arzu etti. Şam'a geldiğinde yanında bulunan bütün atlarını, silahlarını, her türlü savaş mühimmatı ile çadırlarını Tarsus'a göndererek kendisi süratle Humâreveyh'in yanına giderek onu ziyaret etmek ve gayesini bildirmek istedi. Humâreveyh ile Dımaşk'ta karşılaşınca, Humâreveyh ona ikramlar da bulundu; Onu bir hayli sevdi ve aralarında iyi bir dostluk kuruldu. Râgıp, Humâreveyh'in yanında bulunduğu müddetçe ondan izin isteyip Tarsus'a giderek cihâda başlamayı bir türlü söyleyememiş ve onun yanında uzun müddet kalmıştı. Râgıp'ın adamları Humâreveyh'in Onu yakalayıp hapsedtiğini zannederek endişeye kapılarak Tarsus halkını isyana teşvik ettiler⁸². Bunun sonucunda isyan eden Tarsus ahali Humâreveyh'in amcasının oğlu olan valileri Muhammed b. Musâ'ya karşı isyan ederek Onu yakalayıp hapsedtiler. Daha sonrada O'na amcasının oğlu Humâreveyh eğer Râgıp'ı serbest bırakmazsa kendilerinin de onu hapsedmeye devam edeceklerini söyleyerek Muhammed b. Musa'nın evini yağmaladılar. Bu durumu haber alan Humâreveyh derhal Râgıp'ı Tarsus'a gönderdi. Râgıp oraya vardığında hemen emirleri Muhammed b. Musa'yı serbest bıraktılar. Ancak bu duruma son derece öfkelenmiş olan Muhammed

⁸¹ "Abbasiler", *DGBİT.*, c. 3, s. 272.

⁸² Taberî bu olayı farklı bir şekilde anlatmaktadır. Onun bildirdiğine göre 19 Ağustos 892 tarihinde Muhammed b. Musa ve Muvaffak'ın mevlası'nın uşağı Maknun arasında Tarsus'ta şiddetli bir savaş oldu. Bunun sebebinin ise Tuğc b. Cuff'un Haleb'e kadar gelerek Humâreveyh b. Ahmed'in Râgıp'ı görmek istediğini söyledi. Ayrıca Tuğc b. Cuff, Humâreveyh adına onun isteklerini kabul edileceğine dair de söz verdi. Bunun üzerine Râgıp silahlarını, paralarını ve elindeki güçleri Hadım Maknun ile birlikte Tarsus'a gönderdi. Daha sonra Tuğc b. Cuff, Tarsus valisi Muhammed b. Musa'ya Râgıp'ın her şeyini Maknun ile Tarsus'a gönderdiğini Maknun şehre girdiğinde onu yakalamasını söyledi. Çok geçmeden Maknun Tarsus'a girdiğinde Muhammed b. Musa ona saldırıp onu yakaladı. Fakat Tarsus ahali araya girerek Muhammed b. Musa'ya saldırdı ve onu yakalayıp hapsedtiler. Ardından da Tarsus ahali Muhammed b. Musa'nın yaptıklarını ve Râgıp'a yapılan komplo hakkında Humâreveyh b. Ahmed'i bilgilendirerek Râgıp'ın serbest bırakılarak Tarsus'a gönderilmesini istediler. Bunun üzerine Humâreveyh Râgıp'ı Ahmed b. Togan ile birlikte Tarsus'a gönderdi. Ayrıca Ahmed b. Musa'yı Tarsus valiliğinden aldı. Râgıp Tarsus'a varınca şehir ahali Ahmed b. Musayı serbest bıraktı. Ahmed b. Togan şehir valisi oldu. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, c. XXXVII, s. 177.

b.Musa Tarsus'tan ayrılarak Kudüs'e gidip orada ikamet etmeye başladı. Bunun üzerine Ahmed b. Togan Tarsus'a gelerek şehrin valiliğini üstlendi⁸³.

280/893-894 yılında Humâreveyh b. Ahmed tarafından gönderilen Ahmed b. Abâ gaza için Tarsus'a ulaştı ve Bedr el Hammâmî den gelip buranın valisi olan Ahmed Togan ile bir araya gelerek hep birlikte Bizans üzerine gazâyâ çıktılar ve el-Belksûn denilen yere kadar akınlarını sürdürdüler. Tarsus bu şekilde Bizans'a karşı yapılan gazaların çıkış noktası olmayı bu dönemde de sürdürdü. 281/894-895 yılında Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun Bizans topraklarına gazâ için gönderdiği Tuğç b. Cuff Tarsus'a gelerek burada gazâ faaliyetlerinde bulundu⁸⁴.282/896 yılında Humâraveyh'in ölümünden sonra Abbasi Hilafeti 4/10. yüzyılın ortalarında Hamdanilerin eline geçene kadar hudut bölgelerinin kontrolünü doğrudan tekrar eline geçirdi. Bu süre zarfında Tarsus Bizans generallerinin Müslümanlar üzerinde baskıyı artırmalarına rağmen Müslümanların elinde devamlı olarak kaldı⁸⁵.

Tarsus'ta Bizans'a karşı yapılan gazâ faaliyetlerinin yanında zaman zaman bu sugûr bölgesi iç çatışmalara da sahne olmaktaydı. Meselâ, 284/897 yılında el-Muvaffak'ın kölesi Râgıp ile Dimyâna arasında Tarsus'ta çarpışmalar meydana geldi. Râgıp hutbelerde Hârûn b. Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'a dua etmeyi bırakıp onun yerine el-Mut'tazid'in azatlı kölesi olan Bedr'e dua etmeye başladı; bu da Ahmed b. Togan ile arasında bir ihtilafa sebep oldu. Ahmed b. Togan 283 yılında yapılan esir mübadelesi işinin bitmesinden sonra oradan ayrılıp giderken Dimyâna'yı Tarsus'ta kendi yerine vekil bırakıp işleri yönetmekle görevlendirmiş ve emrine yardımcı kuvvetler vermişti. Böylelikle güçlenen Dimyâna Râgıp'ın icraatlarından memnun olmadığını açığa vurmuş ve onun yaptıklarına karşı çıkmıştı. Bunun üzerine aralarında çarpışmalar meydana geldi, Râgıp diğerlerine galip gelince Dimyâna'yı yakalatıp Bağdad'a gönderdi⁸⁶. Yine aynı yıl içinde Tarsus'tan gelen bir heyet el-Mu'tezid'in huzuruna çıkıp başlarına bir vali tayin etmesini istediler. Çünkü İbn Tolun'un Tarsus'taki valisini şehirden çıkarmışlardı; bunun üzerine el-Mutezid onlara Emir olarak İbn İhşid'i gönderdi⁸⁷. Ancak el-Mu'tezid'in gönderdiği bu vali 286/899 yılında vefat etmiş yerine Ebû sabit getirildi. el-Mu'tezid, Rakka'da bulunduğu bir sırada el-Muvaffak'ın eski kölesi olan Râgıp'ın Tarsus'tan yanına gelmesini istedi. Râgıp Rakka'da el-Mu'tezid'in huzuruna gelince tutuklanıp hapse atıldı ve

⁸³İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VII, s.376-377.

⁸⁴İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VII, s. 388-390.

⁸⁵C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 276.

⁸⁶İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VII, s.402.

⁸⁷İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VII, s.413.

bütün mal varlığına el konuldu. Râgıp hapse atıldıktan bir müddet sonra vefat etti. Bu arada Râgıp'ın kölesi olan Beknûn yakalanmış, onun da Tarsus'ta bulunan bütün mallarına el konulmuştu⁸⁸. 287/900 yılında ise Bizanslılar Rebîyülahir (Nisan) ayında bir araya gelip ordularını hazırlayarak Tarsus'un Kalemya kapısına dayandılar. Bunun üzerine Tarsus valisi Ebû Sabit şehirdeki askerlerle birlikte Bizanslılar'a karşı gazaya çıktı ve yanında bulunanlarla birlikte er-Recân nehrine ulaşip onlarla savaşa tutuştu; ancak esir edildi. Bu arada onun yanında bulunanlar da bir hayli eziyet gördüler. Bu sırada İbn Kelûb es-Selâme geçidinde gazaya çıkmıştı. Geri geldiğinde bütün sugûr bölgesinin askerlerini toplayıp kimi emir tayin edecekleri konusunda anlaşılabilir ve hepsinin ittifakıyla İbnü'l-Arabi, Rebîyülahir (Nisan) ayında Tarsus'a emir tayin edildi⁸⁹. Abbasi halifesi Mu'tezid'in bu döneminde, Arap reisleri el-Cezire Sugûr'unda bulunan müstahkem mevkiileri ele geçirdiler. Bölgenin diğer Arapları, bölgedeki ticaret mallarının vergilerini kendi adlarına toplamaya başladılar. İmparatorluğun her yerinden tüccarların geldiği ve Sugûrun en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Tarsus'ta, Akdeniz'den Orta Asya'ya kadar olan bütün kuzey hududunu içine alan bölge ile yeni bir durum ortaya çıktı. Bu durum aynı zamanda İslâm Devleti ile aralarında ticari münasebeti olan bütün ülkeleri, Bizans, Rusya, Avrupa hattâ İsveç'i bile etkilemekte idi. Tarsus'taki mesele, toplumdaki bir kısım unsurların, Bizanslılar'ın Suriye limanlarında ticaret yapmasını engellemek için Bizanslılar'a karşı aktif bir korsanlık faaliyeti başlatmış olmalarıydı. Bu durum Suriyeliler'i, Mısırlılar'ı ve Bizanslıları öfkeliyordu. Bu sıralarda daha doğuda Sumeysat, Mardin ve Amid'de bulunan Arap kabile reisleri ise ticaretten daha büyük pay almak için birbirleriyle mücadele ediyorlar ve Tarsus ile doğrudan rekâbete giriyorlardı⁹⁰.

Halife Muktefi devrinde 291/903-904 yılında ise Zurâka'nın kölesi diye meşhur olan bir Müslüman komutan Tarsus'tan gazâyâ çıkarak Bizans topraklarına girdi ve o günlerde İstanbul seviyesinde öneme sahip bir şehir olan Antalya'yı fethedip şehre kılıç zoruyla girerek, halkından beş bin kadar adamı öldürüp bir o kadar da esir alarak, şehir halkının elinde bulunan Müslüman esirlerden de beş bin kadar adamı kurtardı. Ardından da altmış gemi inşa ettirerek ele geçirdiği ganimet mallarını ve esir düşmüş Müslümanlar'ı bu gemilere doldurup Tarsus'a getirdi. Bu gazâyâ katılan her bir askere bin dinar ganimet payı isabet etmişti⁹¹. 292 /904-905 yılında ise

⁸⁸İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.VII, s. 412.

⁸⁹İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.VII, s. 413.

⁹⁰«Abbasiler», *DGBİT*, c.III, Konya 1994, s. 280.

⁹¹İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.VII, s. 445.

Andronikos, Maraş üzerine yürüyünce Misis ve Tarsus askerleri ona karşı harekete geçtiler ise de mağlup oldular ve reisleri Ebu'l-Rical b. Ebi Bekr öldü. Bu hadiselerle rağmen Tarsus, Müslümanlığın mühim bir kalesi ve ticaret şehri olarak bu dönemde gelişmişti. Çevresindeki zengin topraklardan bol mahsul alınmaktaydı. Bunun yanında Hıristiyanlar ile cihat için buraya gelip yerleşenlere yardım ediliyordu⁹². Bu sebeple Tarsus'tan Bizans topraklarına devamlı olarak akınlar yapılmaktaydı. Nitekim 294/906-907 yılında İbn Kayıglıg Tarsus'tan hareket ederek Bizans'a doğru gazaya çıktı ve Rumlar'dan dört bin kadar esir ve bir sürü davar ile eşya ele geçirdi. Bu gazâ sırasında Rumların valilerinden ve Strategoslar'dan birisi emân isteyip Müslüman oldu. İbn Kayıglıg Tarsus'tan başlatmış olduğu gazâyâ devam ederek Şekend'e ulaşmış ve burayı fethetmeyi başarmıştı. Oradan da el-Leys denilen yere kadar ulaştı. Burada elli bin baş hayvan ganimet olarak ele geçirmiş, Bizanslılar'dan birçok kimseyi öldürdükten sonra sağ salım Tarsus'a dönmüştür⁹³.

Yine 298/910-911 yılında Sugûr bölgesi emiri Rüstem, yaz gazâsına Tarsus civarından hareket ederek çıktı. O, yanına Dimyâna'yı da alıp Ermeni Malikh'in kalesini muhasara altına alıp şehri ele geçirerek ateşe verdi⁹⁴. Diğer taraftan Bizans İmparatorlar'ı Konstantinos ve Zoe'nin hükümdarlıkları başlangıcında (914) Likandos bir strategis (Thema) haline getirilmiş Melias strategosluğuna yükseltildi. Ayrıca Likandos strategosunun emrine kendisi tarafından tesis edilmiş olan Tzamandos Kleisura'sı ile çölleşmiş Symposion Teması da verildi. Bunun yanında Bizans hududunda hemen hemen bağımsız hareket eden Ermeni Theması'nı imkan nisbetinde büyütme gayret etmekte idi. Tarsus emirinin Ermeni Malikh'in kalesini zapt etmesinden sonra, Melias 303/915 yılında Maraş'a karşı muzafferane bir sefer yaptı. Daha sonra buradan ve Tarsus bölgesinden elde edilen 50.000 esir sürülüp götürüldü⁹⁵. Buna karşılık olarak aynı yıl içinde Tarsus valisi Biş el-Hâdim Bizans topraklarına gazâyâ çıkararak bazı yerleri fethettikten sonra bir sürü ganimet ve esir ele geçirdi. Ayrıca Tarsus valisi bu seferi sırasında yüz elli kadar Bizans kumandanını esir aldı. 303/915-916 yılında ise Bizanslılar Tarsus taraflarına hücumla geçerek Tarsus askerlerinden bir gruba karşı giriştikleri saldırıda onlardan altı yüz kadar atlıyı öldürdüler⁹⁶. Bizans'ın bu saldırısına karşılık olarak 304/916-917 yıllarında Bizanslılar Bulgarlar'a karşı savaşla meşgul iken, Müslümanlar yeniden Malatya ve

⁹²Besim Darkot, *a.g.m.*,s. 19-20.

⁹³İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VII, s.460.

⁹⁴Gegory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c.I, s.248 ; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.VIII, s.60.

⁹⁵Ernest Honigmann, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁹⁶İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VIII, s. 84.

Tarsus üzerinden muzafferane bir şekilde Anadolu'ya girdiler⁹⁷. Aynı yıl içinde Mu'nis el-Muzafer Bizans topraklarına doğru yaz gazasına çıktı. Kendisi Malatya'ya doğru gazaya çıkıp Ebü'l-Kasım Ali b. Bistam'a mektup yazıp Tarsus halkıyla birlikte Bizans topraklarına gazaya çıkmasını istedi. O da, bu isteğe uyarak gazaya çıktı⁹⁸. 310/922-923 yılında ise Nasr el-Hâcib'in oğlu Muhammed Musul'dan Kâlikala üzerine Bizans topraklarına doğru gazaya çıktı. Ayrıca bu bölgenin Müslümanları da Tarsus'tan hareket ederek Malatya'ya kadar ilerleyip burada Rumlar'a karşı zafer elde ederek tahmin etmeyecekleri kadar büyük miktarlarda ganimetler ele geçirerek Tarsus'a geri döndüler⁹⁹. Yine Müslümanlar Tarsus'dan Dülefi adıyla tanınan Sugûr emîri Semel el-Hadim ve emrindeki Şamlı ve Basralı denizcilerin gemileriyle 312/924-25 senesinde gazâyâ çıkıp Konstantiniyye Körfezi ağzından ve Akdenizden çıkışı olmayan başka bir ağzı geçerek Feneddiyye topraklarına geldiklerinde, karadan bir grup Bergar (Bulgar) onlara yardıma geldi ve hükümdarlarının yakında olduğunu bildirdi. Daha sonrada bu Bulgarlardan bir birlik Tarsusluların gemilerine binerek onlarla birlikte Tarsus'a geldiler¹⁰⁰.

315/927-928 yılında Bizans illerine doğru Tarsus'tan gazâyâ çıkan Müslümanlar'ın bir askeri birliği, Bizanslılar'ın saldırısına uğradı ve aralarında meydana gelen şiddetli çarpışmalardan sonra Rumlar galip gelerek Müslümanlar'dan dört yüz kadar askeri esir alarak işkence ile öldürdüler. Aynı yıl içinde yaz gazâsından salimen dönen Semel, Tarsus'a gelirken yanında bulunan adam ve askerleriyle birlikte bir Bizans ordusuyla karşılaşp şiddetli bir çarpışmaya girdi. Bu mücadelede, Müslüman askerler Bizanslılar'a galip gelerek birçok Rum'u öldürerek sayılamayacak kadar ganimet ele geçirdiler. Müslümanlar bu savaşlar sırasında ele geçirdikleri ganimetlerden başka, Bizans topraklarında iken kesip yedikleri üç yüz bin baş hayvanda vardı. Ayrıca alıp getirdikleri de bunların dışında idi¹⁰¹.

319/931 yılında Tarsus'da bulunan mücahitler Bizans topraklarına akın başlattılar. Müslümanlar ilerlemelerine devam ederken Bizans'tan üzerlerine gelen bir orduyla da çarpışmaya girdiler. Bu çarpışmada Müslümanlar zafer kazanarak Bizanslılardan altı yüz kadar adam öldürerek, üç bin civarında da esir aldılar. Ayrıca altın, gümüş, ipek ve daha birçok ganimetler ele geçirdiler¹⁰². Aynı yıl içinde Tarsus valisi Semel, Ramazan'ın

⁹⁷Ernest Honigmann, *a.g.e.*, s.65.

⁹⁸İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VIII, s. 92.

⁹⁹İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VIII, s.117.

¹⁰⁰Mesudî, *a.g.e.*, s. 142-143.

¹⁰¹İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VIII, s. 149.

¹⁰²İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VIII, s.193.

başlamasından önce operasyonu bitirmenin zor olabileceğini açıkça bilmesine rağmen, 319 Recep/ 20 Temmuz-18 Ağustos 931 tarihinde piyade ve süvarilerden oluşan büyük bir kuvvetle Anadolu içerisine ağır bir hareket başlattı. Tarsus valisi ordusuyla Anadolu temasının güçlerinin boşaltmış oldukları Amurriye ulaşarak burayı işgal etti. Ardından da Bizans kaleleri ve topraklarında yaygın bir yağma yaparak, Ramazan'ın sonuna doğru (319/ 17 Eylül-16 Ekim 931) tekrar Tarsus'a döndü. Semel'in Tarsus'a geç dönüşünün sebebi Bizans savunmasının güçsüz olmasından kaynaklanmıştı. Çünkü o, bu durumdan istifade ederek mümkün olduğu kadar çok esir toplayabilmişti. Tarsuslu Müslümanlar bu akın sonucunda 5000 kişiden daha fazla esir elde ettiler¹⁰³.

Bu arada halife Ebû Mansur Muhammed b. Mu'tezid (Kâhir) (320-2/932-4)'in işleri arasında, Maraş, Masîsa, Adana ve Tarsus'un dahil olduğu bölgelerde tekrar Abbasi nüfusunu oluşturmaya çalışmasıdır. Ancak bu yüzyılda enerjik ve yetenekli imparatorların Bizans'ı yeniden eski, gücüne kavuşturma çabaları yoğunlaşmıştı. Onların amacı üç yüzyıl önce Müslümanlar'a kaybettikleri topraklarını yeniden ele geçirmekti¹⁰⁴. Buna mukabil olarak Sugûr bölgesinde çıkan İslâm ordusu sık sık Bizans topraklarına akınlar düzenleyerek Bizans'ın toparlanmasına engel olmaya çalıştı. Nitekim 330/941-942 yılında es-Semeli Tarsus'tan hareket ederek Bizans topraklarına girdi ve geçtiği her yerde birçok kimseyi öldürüp esir aldı. Bunun yanında es-Semeli bu sefer sırasında Bizanslılar'ın ileri gelen Stretegoslar'ından birkaçını da esir aldı. Daha sonra da ele geçirmiş olduğu bir hayli ganimetle Tarsus'a döndü¹⁰⁵.

Tarsus bu dönemde Bizanslılar ve Müslümanlar arasında bir çarpışma bölgesi olmasına rağmen, Müslümanlığın mühim bir kalesi ve ticaret şehri olarak gelişmişti. Ebu Amr Osman el-Tarsusi, Tarsus'un beş kapısı olduğunu¹⁰⁶, şehrin etrafının duvarlarla çevrildiğini ve bu duvarların üstünde yaklaşık olarak 100 burç'un olduğunu, bu burçlardan üçünde mancınık, yirmisinde büyük mancınık ve diğer yirmisinde arrade olduğunu belirtmektedir. Tarsusi ayrıca bu burçların bazılarının da şahıs malı olduğunu ve buraların daimi nüfusun üyeleri için ikametgâh olarak kullanıldığını, Tarsus'un civarındaki tarımsal alanlardan elde edilen gelirlerin dini kuruluşlar ve çeşitli yardımlar için kullanıldığını

¹⁰³Frank R. Trombley, "The Arabs in Anatolia and the Islamic Law of War (fiqh al-jihad) Seventh-Tenth Centuries) *Al-Masâq*- Vol. 16.No 1, March 2004, s.150.

¹⁰⁴C.E. Bosworth, "The city of Tarsus and The-Arab", s. 277.

¹⁰⁵İbnü'l-Esir, *a.g.e.*,c.VIII, s.332.

¹⁰⁶Bu beş kapının isimleri Bâb el-Cihâd, Bâb es-Safsâf, Bâb eş-Şâm, Bâb el-Bahr, Bâb el-Mesdûd idi. Bkz. Altan Çetin, *a.g.e.*, s. 26.

belirtmektedir¹⁰⁷. Tarsusi 290/903 yılında şehrin 2000 cadde ve sokağının olduğunu, şehrin yaklaşık olarak 34.000 evinin olduğunu, bu evlerin bir kısmının İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelmiş olan zahit ve gazilerin geçici konutu olarak kullanıldığını diğer evlerin ise kalıcı nüfusun konutu olarak kullanıldığını söylemektedir. Yine Tarsusi şehrin ribatlarından birkaçının isminden bahseder. Buna göre İbn Kahtaba'nın meskeni'nin Baradan nehrinin kıyısında olduğunu ve Tarsus'taki darların en büyüğünün Marangozlar caddesinin sonunda Halife el-Muktedir'in annesi Seyide tarafından yaptırıldığını ve buranın 150 cesur savaşçı ile iskân edilmiş olduğunu belirtir¹⁰⁸. Mesudi ise şehrin önceden 8.000 kişilik muhafız kuvveti bulunduğunu ve bir kapısına Bâb el-Cihâd denildiğini çünkü bu kapıdan gazilerin savaşa çıktıklarını belirtir. 340/951'de İstahri, Tarsus'tan bahsederken şehrin iki katlı bir suru olduğunu ve muhafızlarının yaya ve atlı olarak 100.000'i bulduğunu söyler¹⁰⁹. İbn Havkel ise Tarsus'un şöhretli ve büyük bir şehir olduğunu etrafının çift duvarla örüldüğünü, şehrin hem piyade hem de atlı olarak garnizonlandırıldığını. Harp araçlarının burada depolandığını ve stoklarının bol olduğunu, şehrin son derece iyi inşa edilmiş olduğunu ve yoğun bir nüfusa sahip olduğunu, erzakların ucuz olduğunu, ayrıca Tarsus'ta yaklaşık olarak 100.000 süvarinin bulunduğunu bu sebeple Mısır, Suriye, Yemen, Hicaz, Irak, Azerbaycan, Taberistan, Horasan, Fars ve Kirman da böyle bir şehrin bulunmadığını, burada İslam memleketlerinin her tarafından gelen gazilerin yaşadığını, onların Tarsus'a ulaşır ulaşmaz oraya yerleştiklerini ve garnizonda kaldıklarını bu sebeple Halife tarafından oraya neredeyse hiç yardımcı kuvvet gönderilmediğini, şehirde İslâm memleketlerinden gelen müminlerin "dar" (ev)ları olduğunu, İslâm memleketlerindeki servet sahibi Müslümanların bunlara sürekli yardım gönderdiklerini, ayrıca silah ve erzak yardımı yaptıklarını ve Tarsus'ta bilgi sahibi insanların da çok olduğunu belirtir¹¹⁰. Esasen X. Asırda Müslüman zenginlerinin büyük vakıflar yapmasından dolayı hudut şehirlerinde askeri dini müesseseler kuruluyor; İslâm dünyasından ilim ve din adamları, gaziler buralara geliyor, bu üslerde İslâm kültürü geliyordu. Bu hudut şehirlerinde Türkistan'dan gelen pek çok gaziler de vardı. Dini mefkûre ile birlikte Tarsus, Malatya ve Erzurum şehirlerinde gaziler yaşarken ilim, kültür ve ticaret hayatı da yükseliyordu¹¹¹.

Hamdani Emiri Seyfü'd-Devle'nin Tarsus Hakimiyeti

¹⁰⁷C.E. Bosworth , Abû' Amr'Uthmân al-Tarsûsî's Siyar al-Thughûr and the last years of Arab rule in Tarsus (fourth/tenth century), *Graeco-Arabica*, 5, Athens 1993, s. 188.

¹⁰⁸C.E. Bosworth , *Abû' Amr'Uthmân al-Tarsûsî's Siyar al-Thughûr*, s. 190,191.

¹⁰⁹Besim Darkot, a.g.m., s. 20.

¹¹⁰Guy Le Strange, a.g.e., s. 372.

¹¹¹Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 29.

Hamdani emiri Seyfü'd-Devle 333/30 Ekim 944 tarihinde Haleb'e girdi ve Bizans'a karşı iki haftalık bir akına çıktı. O, bu sefer sırasında Masîsa'nın sınırını geçti fakat Kilikya'yı işgal etmeye kalkışmadı¹¹². Daha sonra 335/946 yılında Seyfü'd-Devle Antakya'yı hakimiyeti altına aldı. Muhtemelen aynı tarihte Tarsus'ta onun hakimiyetini tanıdı¹¹³. Böylece 14/10. asır ortasında Seyfü'd-Devle'nin Suriye'nin kuzeyini ele geçirmesi üzerine Tarsus'da Hamdaniler'in yönetimine geçmiş oldu¹¹⁴. Bunun sonucunda teorik olarak İhşidilere bağlı olan Suriye hudut bölgesinin Mısır ile ilişkisi kesilmiş oldu¹¹⁵.

Ebu'l Ferec'in verdiği malumata göre 337/949 senesinde Arap ülkelerine saldıran Bizans ordusuna karşı koyan Seyfü'd-Devle ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri çekilmiş Bizanslılar, Germanik (Maraş)'ı alarak Tarsus'a gelmişler ve burada yağma ve tahribe girişmişlerdi. 950 yılında Seyfü'd-Devle atlı ve piyade askerlerden mürekkep 30 bin kişilik ordu ile Bizans diyarı üzerine yürümüş, birtakım ganimetler elde etmişlerse de dönüşte Bizanslılar'ın müstahkem mevkiilerin kapılarını kapatmaları neticesinde yine ağır bir yenilgi almışlardı¹¹⁶. Bizans karşısında uğranılan bu mağlubiyetler neticesinde 344/955-956 senesinde Tarsus, Adana ve Misis hudut şehirleri süvârieleri, Bizans imparatorunun bir elçisi ile beraber, Hamdani Seyfü'd-Devle'ye giderek, onunla bir mütâreke kararlaştırdılar¹¹⁷. Fakat aynı yıl İmparator Nikephoros Phokas'ın Tarsus'u topraklarına katmasıyla Ankara bir sınır şehri olmaktan çıktı¹¹⁸.

948/959 yılında ise Bizans'ın askeri hareketi iki seferden oluştu. Bu yılın başında, John Tsimisce Kuzey'den Diyarbakır'a girdi ve Meyafarikin'i muhasara altına aldı. Yılın ikinci önemli seferi Doğu'nun domestic'i olarak Nicephoros'un yerini almış olan Leo Phocas tarafından ele alındı. Leo al-Haruniyyah'ın tahkimatını yerle bir ederek Kilikya'ya saldırdı ve hemen hemen Tarsus'un duvarlarını delip geçti. O, daha sonra sola keskin bir dönüş yaptı ve Diyarbakır yönüne ilerledi. Seyfü'd-Devle, Diyarbakır için bizzat yola çıktı bunun üzerine Leo Suriye üzerine döndü ve belirlenmemiş bir yere saldırdı¹¹⁹.

¹¹²Ramzi Jiban Bikhazi, *The Hamdanid Dynasty of Mesopotamia and North Syria 254-404/868-1014*, Volume I, Adissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of philosophy in The University of Michigan, 1981, s. 54.

¹¹³Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. I, s. 55.

¹¹⁴Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 20.

¹¹⁵Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III., s. 621.

¹¹⁶Gegory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c.I, s. 258: Işiltan, "Seyfuddevle", *İA*, X, s. 538.

¹¹⁷E.Honigmann, "Misis", s. 366.

¹¹⁸Abdülkerim Özaydın, "Ankara", *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 204.

¹¹⁹Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III., s. 843.

Seyfü'd-Devle üçüncü defa olarak 8 Kasım 960'da Harşana'ya karşı yaptığı muzafarene bir seferden dönüşünde, domestikos Leon Phokas'ın, Kappadokia strategosu Maleinos ve diğer Thema'ların Strategosla'riyle birlikte kurmuş olduğu tuzağa düşmüştü. Bu geçidi Arablar Darb magarat al-kuhl veya al-kucuk şeklinde adlandırırılar. Bizanslılar ise onu, ya civarında bulunan yere göre veya külündros tesmiye edilen kleisura olarak isimlendirmektedirler. Bu her halde yanında hala bir mağaranın mevcut bulunduğu, Ceyhan kenarındaki al-Kussuk geçididir. Ramsey Andrassos'u Isauria'daki Adrasos ve Kylindros'u Klenderis ile aynı adetmek istemişti. Fakat böyle olmuş olsaydı Seyfü'd-Devle'nin uğradığı felaketten sonra, bir de, Seleukeia theması'nın merkezi yanında geçmek mecburiyetinde kalmış olduğunu kabul etmek lazım gelirdi. Bundan başka, Arab müellifler, Tarsus'tan gelen yardımcı kuvvetlerin onu, gelişinde kullandığı geçidi kullanmamak ve kendileriyle birlikte geri çekilmek hususunda ikaz ettiklerini, fakat onun bunu reddettiğini hikâye etmektedirler. Seyfü'd-Devle, Harşana'dan geldiği ve baskından sonra el-Havanit üzerinden el-Masîsa'ya kaçtığı için, onun aksi bir durumda Tarsus yanından da geçmesini icap ettirecek olan bir Isauri yolu ile dönmüş olması hiç düşünülemez bir keyfiyettir¹²⁰. Bununla birlikte, burada önemli olan Seyfü'd-Devle'nin 960 yılında Bizanslılar'a karşısında uğradığı bu yenilgi ile Haleb'e kadar geri çekilmesidir¹²¹.

Böylece 349/960 yılında askeri gücün zayıflaması üzerine Seyfü'd-Devle, Bizans ile baş etme yeteneğini kaybetmeye başladı. Bu sebeple, Tarsus Haleb ile bağlarını kuvvetlendirme yerine başka çareler aramaya başladı. Ayrıca Bizans'ın yeniden bir saldırgan politika içerisine girmesi Tarsuslular'ı korkutmaya başladığından Kilikya sınırlarını koruyabileceği düşüncesi ile Fatimiler'le uzlaşmanın çarelerini düşünmeye başladılar. Bu dönemde kuşatılmış olan Aynzerba ve Kilikya'nın savunması için harekete geçmiş olan Tarsus'un valisi İbn Ziyat'ın Aynzerba'nın savunmasında yer alması için Haleb'e yaptığı teşvikler sonuç vermeyince, Seyfü'd-Devle'nin kendisine yeterince destek vermediğini düşünerek onunla bağlarını kesti.¹²² İbn Ziyat ayrıca hutbede Seyfü'd-Devle'nin adını artık zikretmeyerek sadece Abbasi halifesi Muti'nin adına okutmaya başladı¹²³. Bu dönemde Tarsus valisi İbn Ziyat İhşidiler'le siyasi ilişkilerin devam ettirmekteydi. Buna mukabil İhşidiler de Kilikya da önemlerinin artmasından memnuniyet

¹²⁰Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹²¹Guy Le Strange, *Paletsine*, s. 38.

¹²²Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des Hâmdanides de Jazîra et de Syrie*, Tome Premier, Alger 1951, s 648; Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. I, s. 61.

¹²³Marius Canard, *a.g.e.*, s. 649.

duymaktaydılar¹²⁴. Tarsus valisi İbn Ziyat'ın kariyeri Hamdani yönetimin ilk on yılı süresince yabancıların büyük bir güç elde ettiği dönem olarak telakki edilmiştir. İbn Ziyat'ın Tarsus'ta hem Seyfü'd-Devle hem de Tarsus'taki eski askeri sınıfın üyeleri ile arası açıldı¹²⁵. Bu sırada Seyfü'd-Devle'nin destekçileri her ikisi de eski askeri sınıfın üyeleri olan Masîsa'nın Nasih el-Tamali ve Tarsus'taki Reşîd el Nasimi idi¹²⁶. Bu arada Tarsus valisi İbn Ziyat Tarsus ve Kilikya'nın Bizanslılar'a karşı korumak için her türlü tedbiri almaya çalışmaktaydı. Bu anlamda o Kilikya da iyi bir istihbarat sistemi kurmuştu. Bunu da daha çok Bizans topraklarında yaşayan kabileler sayesinde gerçekleştirmekteydi. Mesela Bizans'ın 350 yılında Aynzerba üzerine yapacağı sefer önceden İbn Ziyat'a haber verilmişti. İbn Ziyat bu bakımdan Kilikya sınırındaki kabileler ile iyi ilişkilerini sürdürmekteydi. İbn Ziyat bundan başka Bizans'ta yaşayan Ermeni grupları ile de evlilikler yoluyla akrabalıklar tesis etmiş bu sayede istihbarat sistemini oldukça güçlendirmişti¹²⁷.

350/961 yılında Müslümanlar'dan büyük bir ordu Antakya'dan Tarsus'a gitti ve Bizanslılar'ın kurmuş oldukları pusuya düştüler. Bizanslılar bunların bir kısmını öldürdüler ve birçoğunu esir olarak götürdüler. Bu duruma Müslümanlar son derece öfkeleniler. Seyfü'd-Devlenin bir kölesi olan Neca Bizans'a karşı sefere çıktı ve birçok ganimet ile 2000 esir aldı¹²⁸. 351/962 yılında ise Bizanslılar başlarında bir domestikos¹²⁹ ile Aynzerba ve civarında bulunan kalelerin 54'ünü Müslümanlar'ın elinden aldılar. Dometikus daha sonra ordusunu Kayseri'de bırakarak geri dönmek üzere ayrıldı. Bu arada Tarsus hâkimi İbn Ziyat dört bin kişilik bir Tarsuslu asker grubuyla harekete geçerek Rumlara saldırmış, fakat Domestikos bunları bir pusuya düşürerek aralarında İbn İbn Ziyat'ın bir kardeşi de olmak üzere, onlardan çok kimseyi öldürmüştü. İbn Ziyat, bu olay üzerine tekrar Tarsus'a döndü. Tarsuslular bu arada Seyfü'd-Devle b. Hamdan'ın adını hutbelerde zikretmiyor ve ondan bahsetmiyorlardı. Bu şekilde başlarına bu musibetin gelmesinden sonra tekrar adını hutbelerde zikretmeye başlamış ve onunla mektuplaşarak durumlarını bildirmişlerdi¹³⁰. Tarsus ahalisi ayrıca eğer İbn Ziyat valilik görevini bırakırsa Seyfü'd-Devlenin kendilerini koruyabileceğini ona bildirdiler. Bunun üzerine İbn Ziyat Tarsus valiliğini bırakmaya razı oldu ve şehrin yönetimine ismi bilinmeyen bir kardeşi ve Reşîd el Nasimi'yi getirdi. Bir sonraki sabah ise İbn Ziyat kayboldu. Şehirde onu aradılar fakat

¹²⁴Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III., s. 850.

¹²⁵Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III., s. 637.

¹²⁶Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III., s. 640.

¹²⁷Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III., s.858.

¹²⁸Gegory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c.I,261.

¹²⁹Domestikosluk görevi o gün için İstanbul boğazından itibaren olan bütün Anadolu başkumandanlığı demektir. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 521.

¹³⁰İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 465.

bulamadılar. Bunun üzerine İbn Ziyat'ın deniz yolu ile Mısır'a gitmiş olduğu sanıldı. Şehirdeki bir diğer görüş ise, onun Seyfû'd-Devle'nin adamları tarafından öldürüldüğü idi. Ancak bir hafta sonra onun cesedi nehirde bulundu. Tarsus ahâlisinin görüşü ise, onun Mısır'a gitme düşüncesinde olduğunu fakat Tarsus'ta birilerinin Seyfû'd-Devle'nin gözüne girmek için onu durdurabileceği düşüncesiyle onun bundan vazgeçtiğini ve daha sonra da¹³¹ evinin balkonuna çıkarak evin yanında akmakta olan nehre kendini atarak intihar etmiş olduğuydu¹³². Bu arada hutbeyi Bizans'a karşı kendilerini koruyacağı ümidiyle Seyfû'd-Devle adına okumaya başlamış olan Masîsa ahâlisi, Seyfû'd-Devle'ye sadık olan valileri Nasih el-Tamali'nin onun silahları bile dağıtmadığını itiraf etmesi üzerine düşüncelerini İbn Ziyat lehine değiştirdiler. Ardından da bir heyeti Tarsus'a İbn Ziyat ile görüşmek için gönderdiler. Ancak bu heyet Tarsus'a geldiği zaman İbn Ziyat'ın intihar etmiş olduğunu öğrendi. Masîsa'nın bu şekilde Seyfû'd-Devle ve İbn Ziyat arasında gidip gelmeleri yanında Tarsus'taki Hamdaniler'e karşı olan grup da gücünü kaybetmemişti. Çünkü İbn Ziyat ölmeden önce şehrin yönetimini rakibi olan Reşîd el Nasimi ve ismi bilinmeyen kardeşlerinden birine vermişti. Bundan sonra Hamdanilere karşı olan grubun liderliğine geçen İbn Ziyat'ın kardeşi Hamdani taraftarlarına karşı mücadele etmeye başladı. Bu durum Seyfû'd-Devlenin bizzat Tarsus'u ziyaret edip İbn Ziyat'ın kardeşini yakalayıp Haleb'e götürmesine kadar devam etti¹³³.

352/963 yılının Şevval/Ekim-Kasım ayında Tarsus halkı Bizans topraklarına doğru gazâyâ çıkmış, aynı şekilde Seyfû'd-Devle b. Hamdan'ın kölesi Necâde başka bir yoldan Bizans topraklarına girmişti. Seyfû'd-Devle bu seferlere çıkmamıştı, çünkü iki yıl öncesinde felç olmuştu; bu yüzden de bu geçit yollarının birinin başında ikamet etmeğe başlamıştı. Tarsus halkı çıktıkları bu seferde şiddetle yollarına devam ederek Bizans topraklarında yürümüş ve Konya'ya kadar varıp geri dönmüşlerdi¹³⁴. Aynı yılın Mart ayında Romanus II'nin ölümünün ilan edildiği zaman Nicephorus Cappadocian Caesar'lığına¹³⁵ henüz ulaşmamıştı. Bir süre sonra ise kendi memuru tarafından imparator ilan edildi. Bizans İmparatoru olduğu zaman o Suriye'nin tekrar fethedilmesi için hazırlıklar yapmaya başladı. 965 yılında Aristokrat Niketas yönetimi altında bir Bizans seferi ile yetmiş yedi yıl sonra adanın Arap işgalini sonlandıran Kıbrıs'ı tekrar ele geçirdi. Kıbrıs'ın Bizans kontrolü altına alınması ile Çukurova kıyısına yaklaşmak şimdi güvenli

¹³¹Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III.,855.

¹³²İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 465.

¹³³Ramzi Jiban, *a.g.t.*, vol. III., s. 859.

¹³⁴İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s 472.

¹³⁵Önceden belirtilen veliahdin unvanı. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991, s.548.

idi. Nicephorus daha sonra, Çukurova'nın Müslüman emirlikleri'ni ele geçirmek için bir ordu gönderdi. O Tarsus'un Müslüman nüfusunu boşalttı ve çoğunlukla Ermeni olan Hıristiyanları oraya yerleştirdi¹³⁶.

Nikephor Phokas 963'de Haleb'e kadar başarılı bir sefer yaptı. Oraya kadar olan bütün yerleri geri aldı. Daha sonra İmparator olan Nikephor Phokas devri (963-969), Müslümanlar'a karşı hep başarı ile geçti. Diğer bir Bizans kumandanı Adana, Masîsa ve Tarsus'u aldı. Bizans bir tarafta Mardin'e kadar uzanırken diğer tarafta Antakya'yı ele geçirdi(969)¹³⁷. 353/964 yılında Bizanslılar, Domestikosları komutasında Masîsa'ya gelip halkıyla savaşa girmişler ve surları altında eşip yıkmaya çalışmışlardı. Rumlarla Masîsa halkı arasında meydana gelen şiddetli çarpışmalardan Müslümanlar Bizanslıları surları dibinde yıkmaktan alıkoyarak geri püskürtmüşlerdi. Ancak, Rumlar Masîsa rüstâkını da aynı şekilde yakmışlardı. Bu çarpışmalar sırasında Müslümanlardan on beş bin kişi şehit olmuş, Rumlar da İslâm topraklarında on beş gün kaldıktan sonra onlarla çarpışan kimse olmadığı için ve fiyatların bir hayli yükselip yiyecek ve yemlerin azalmasından dolayı geriye dönmüşlerdi. Bizans Domestikosu İslâm diyarından Rum diyarına geri dönerken Masîsa, Ezine ve Tarsus halkına; "Ben her hangi bir aczimden dolayı değil sadece yem sıkıntısından ve şiddetli pahalılıktan dolayı geri dönüyorum; ancak tekrar üzerinize geleceğim. Buradan ayrılıp gidenler kurtulacak, geri döndüğümde burada bulduğum herkesi ise kılıçtan geçireceğim" diye haber göndermişti¹³⁸.

Aynı yılda, Bizans Domestikosu tekrar Tarsus'u kuşatma altına alıp Rumlar ile Tarsuslular arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelmişti. Çarpışmalar sırasında Domestikos İoannes Çemişkes atından yere yuvarlanmıştı, neredeyse esir alınacaktı. Fakat Bizanslı askerler onu çevresinde savaşarak kurtarmışlar ve Tarsus halkı da bu çarpışmalar sırasında Bizans'ın ileri gelen Strategoslarından birini esir almışlardı. Bunun üzerine, Rumlar Masîsa üzerinde bir miktar asker bıraktıktan sonra ayrılıp geri dönmüşlerdi¹³⁹.

354/965 yılında Bizans baş kumandanı ve daha sonra İmparator olan Nikefor (Nikephoros Phokas), İslam diyarına daha yakın bir noktada olabilmek için Kayseri'de bir şehir kurarak orada ikamet etmiş ve bütün askerlerini ve ailesini buraya taşımıştı. Niyetini anlayan Tarsus ve Masîsa halkı ona elçi gönderip her türlü malı ve parayı ödemeye taahhüt ederek ondan eman dilemiş ve dilediği takdirde şehirlerine kendi adamlarını

¹³⁶Martin Sicker, *a.g.e.*, s. 43.

¹³⁷Kâzım Yaşar Kopruman, *a.g.m.*, s. 337.

¹³⁸İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 476.

¹³⁹İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 478.

gönderip orada ikamet etmelerini ve kendilerini yönetmelerini istemişlerdi. Nikephoros Phokas önce bu teklifi kabul etmişti. Fakat bir müddet sonra Müslümanlar'ın bir hayli zayıflayıp savaş güçlerini kaybettiklerini, onlara yardım edecek kimsenin olmadığını, büyük bir kıtlığın yanı sıra hiç de yiyecek bulamadıklarını, bundan dolayı köpek ve leş yediklerini, aralarında veba hastalığının yayılıp gittiğini, onlardan günde üç yüz kişinin öldüğünü haber alınca verdiği sözden cayarak gelen elçiyi hakaretlere uğratarak getirdiği mektubu başının üzerine koyarak ateşe vermiş elçinin saçını sakalını yakmıştı. İslam elçisine böyle davranan Nikephoros Phokas ona hitaben şöyle demişti: "Siz kışın deliğine girip de aynen soluyan ve ölmekle karşı karşıya gelen bir yılan gibisiniz. Birisi onu yakalayıp da iyilikte bulunur, soğğun tesirinden kurtararak ısıtıp da besleyecek olursa hemen canlanır ve o insanı sokar. Şu anda sizler de büyük bir zaaf ve güçsüzlük içine düştüğünüzden dolayı bize itaat ediyorsunuz. Sizi bu halinizle bırakacak olursam durumunuzun düzeldiği anda derhal saldırıya geçeceksiniz ve o zaman sıkıntı ve cefaları yine biz çekeceğiz". Bunun üzerine Tarsus ve Masîsalıların gönderdiği elçi geri dönmüş, Nikefor (Nikephoros Phokas) ordularını toplayarak bizzat kendisi başlarında Masîsa üzerine yürümüş, şehri muhasara altına alarak kılıç zoruyla 13 Recep (15 Temmuz 965) Cumartesi günü zapt edip halkını kılıçtan geçirmeğe başlamış ve bir hayli Müslüman şehit etmişti. Nihayet önüne çıkanları doğramaktan vaz geçerek şehirde bulunan iki yüz bin kadar Müslüman'ı esir alıp¹⁴⁰ Rum diyarına gönderdi¹⁴¹. Bu arada Tarsus ahali Nikephorus'un saldırısından önce yardım almak için Hafız Ebu Bekr el-İskaf ve Alim Ebu Ali el-İsfehâni'yi Abbasiler'e, Katib Ebu'l-Hasan b. el-Feyyad yönetimindeki heyeti ise İhşidiler'e gönderdiler, fakat onlardan herhangi bir cevap alamadılar. Ancak İhşidiler'den Kafur, Feth el- Tamali'nin kumandası altında bir kurtarma filosu gönderdi; fakat bu yardım geç gönderildiği için herhangi bir şey yapamadan Mısır'a doğru geri döndü. Tarsus şehri ise teslim olmadan beş gün önce 10 Şaban 354/10 Ağustos 965 Cuma günü Tarsus Camii'nde Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed el-Kavas tarafından son kez hutbe okundu¹⁴².

Masîsa'yı eline geçiren Bizans İmparatoru Nikephorus, daha sonra Tarsus'a karşı çadırlarını kurdu. Buradaki ahali ağlayarak inleyerek öldürülmemelerini rica ettiler ve kapılarını açmağa hazır olduklarını bildirdiler. Nikephorus bu halden müteessir olarak canlara ve mallara dokunmayacağına dair söz verdi ve şehrin içine girince Arap asilzadelerine

¹⁴⁰Rivâyete göre sayısı 200.000 olan bu esirler Bizans imparatorunun kardeşi Leon tarafından kuşatılmış olan Tarsus'un kapıları önüne, şehir halkını korkutmak için götürüldü. Bkz. E. Honigmann, "Misis", s. 366-367.

¹⁴¹İbnü'l-Esir, a.g.e., c. VIII, s. 482.

¹⁴²C.E. Bosworth, *Abû' Amr'Uthmân al-Tarsûsî's Siyar al-Thughûr*, s. 194; C.E. Bosworth, *The City of Tarsus and The -Arab*, s. 280.

saygı göstererek kendi sofrasına davet etti. Sonra istedikleri kadar mal ve silah alarak Antakya'ya gönderdi¹⁴³. Antakya'ya gitmek istemeyip diğer İslam şehirlerine gitmek isteyenleri de aynı şekilde gönderdi. Bunları muhafaza için eşraftan 3 kişiyi memur etti ve bir kimsenin bunlara dokunmasına müsaade etmedi. Bu arada Müslümanlara dokunmağa cüret eden Ermenilerin elleri ve burunları kesilmiş, üstelik ağır dayak cezasına çarptırılmışlardı. Nikephorus her tarafa elçiler göndererek Arapların her istedikleri yere emniyet içinde varmalarını temin etti. Ancak Nikephorus, Tarsus'un en büyük camisinin mihrabını yaktı ve burayı kendi atları için ahır yaptı¹⁴⁴. Diğer camileri ise yıktı ayrıca şehirde bulunan bütün Kuran'ı Kerimler'i de yaktı¹⁴⁵. Nikephorus Tarsus'taki bu tahribatından sonra şehri tamir edip müstahkem hale getirerek dışarıdan buraya yiyecek maddeleri ile yem taşımış, böylece fiyatlar bir hayli ucuzlamıştı. Bunu öğrenen Tarsuslular tekrar şehirlerine geri dönüp Nikephorus'un itaatine girmiş ve bir kısmı Hıristiyanlığa girmişti¹⁴⁶. Nikephorus Phokas göç etmeyen Müslümanlar'a karşı ise zor kullandı ve Hıristiyan olmayanların, Müslüman yönetiminde cizye ödemek zorunda kalmış olan Hıristiyanlar gibi bir vergi ödemeye zorladı¹⁴⁷. Bundan başka O boşalttığı Tarsus'un Müslüman nüfusunun yerine çoğunlukla Ermeni olan Hıristiyanlar'ı oraya yerleştirdi¹⁴⁸.

Nikephorus Phokas İslam diyarına yakın olmak için Tarsus'ta kalmayı arzu etmişse de daha sonra Kostantiniyye'ye geri dönmüştü¹⁴⁹. Esasen İmparator sıfatıyla Nikephorus, bir zamanlar Romanos II. Emrinde Domestikos olarak başlamış olduğu fetihleri bu şekilde devam ettirdi. Nikephorus Phokas ile iki halefinin saltanat devreleri ortaçağ Bizans Devletinin askeri bakımdan en parlak devrini teşkil ederler. Asırlardan beri sabit kalmış olan Toroslar sınırı ordularının kudretli ilerlemesiyle delindi. Saltanatının ilk iki yılı dağlık Kilikya bölgesinde yapılan, merkez noktasında Tarsus ve Masîsa kuşatmaları bulunan son derece güç ve yıpratıcı savaflara hasredildi. Açlığa mahkum edilen bu müstahkem mevkiiler ancak 965 yılı yazında sukut etti¹⁵⁰. 965 yılında Tarsus Bizanslılar tarafından ele geçirildikten birkaç yıl sonra 100.000 süvari ile çok ağır bir şekilde

¹⁴³Gegory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c.I,s. 264.

¹⁴⁴Marius Canard, *a.g.e.*, s. 823; Gegory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c.I, s.265.

¹⁴⁵Guy Le Strange, *Paletsine*, s.378.

¹⁴⁶İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 483.

¹⁴⁷C.E. Bosworth, "Byzantium and the Arabs: War and Peace Between two World Civilisations", *Journal of Oriental and African Studies*, 3-4, Athens 1991-2, s. 10.

¹⁴⁸Martin Sicker, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁴⁹İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 483.

¹⁵⁰Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 269.

garnizonlandırıldı¹⁵¹. Böylece Tarsus ve etrafındaki bütün memleket 1225 yılına kadar Hıristiyanların elinde kaldı¹⁵².

Sonuç olarak; Tarsus İslâm fethinden sonra Bizans sınırında tahkim edilmiş ve Bizans'a karşı hem savunma hem de saldırı merkezi durumuna getirilmiştir. Bu bakımdan İslâm fetihlerinin ilk dönemlerinde Tarsus hem Bizans hem de İslâm saldırılarının önemli bir bölgesini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Tarsus bu dönemde Müslümanlar ve Bizanslılar arasında el değiştirmekten kurtulamadı. Bu dönemde Tarsus sugûrun idari merkezi ve en geniş şehri idi. Ayrıca Bizans İmparatorluğu ile sınır kısmının Kilikya kapılarının dahil olduğu Akdeniz'e en yakın Müslüman eyaleti kapsıyordu. Tarsus bu dönemde Bizanslılar ve Müslümanlar arasında bir çarpışma bölgesi olmasına rağmen, Müslümanlığın mühim bir kalesi ve ticaret şehri olarak gelişmişti.

¹⁵¹C.E. Bosworth, "Byzantium and the Arabs", s. 10.

¹⁵²Guy Le Strange, *Paletsine*, s. 378.

Kaynakça

- ALGÜL, Hüseyin – ÇETİN, Osman, İslâm Tarihi, c.III, İstanbul 1991.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "Tolunlular", İA, c.XII/I, Eskişehir 1997.
- BONNER, Michael, "The naming of the frontier: Awâsım, Thughûr, and the Arab Geographers", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 57 No1, London 1994.
- BOSWORTH, C.E. "Byzantium and the Arabs: War and Peace Between two World Civilisations", Journal of Oriental and African Studies, 3-4, Athens 1991.
- BOSWORTH, C.E. "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abasid Times", Oriens 33, Leiden 1992.
- BOSWORTH, C.E., Abû' Amr'Uthmân al-Tarsûsî's Siyar al-Thughûr and the last years of Arab rule in Tarsus (fourth/tenth century), Graeco-Arabica, 5, Athens 1993.
- BİKHAZİ, Ramzi Jiban, The Hamdanid Dynasty of Mesopotamia and North Syria 254-404/868-1014, Volume I, Adissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of philosophy in The University of Michigan, 1981.
- CANARD, Marius, Histoire de la Dynastie des Hâmdanides de Jazîra et de Syrie, Tome Premier, Alger 1951.
- ÇETİN, Altan, Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı, Ankara 2009.
- DARKOT, Besim, "Tarsus", İA., C. XII/I, Eskişehir 1997.
- Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Buldan, Farsça Terc. A. Muhammed Ayeti, Tahran 1349.
- EGER, Alexander Asa, The Spaces Between The Teeth: Environment, Settlement and Interaction on the Islamic- Byzantine Frontier, Vol. I, Adissertation Submitted to The Faculty of The Division of The Humanities in Candidacy For The Degree of Doctor of Philosophy, Chicago 2008.
- El-Belâzuri, Futuhu'l-Büldan, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Gegory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, c. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987.
- HİTTİ, Philip K., Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. I, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989.
- HONİGMANN, , Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- HONİGMANN, Ernest "Misis", İA, c. VIII, Eskişehir 1997.
- HUGH, Kennedy, Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State, Routledge 2001.

- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata), c.X, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't-Tarih, çev. Ahmet Ağırakça, c. VII, İstanbul 1991.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, "Tolunoğulları", DGBİT, c.VI, İstanbul 1989.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, "Abbâsiler döneminde Bizans Sugûru'nda Türklük Faaliyetleri", Makaleler, Ankara 2005.
- Mesudî, Murûc ez-Zeheb, Arapçadan Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2011.
- OSTROGORSKY, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Türkçeye çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991.
- ÖZKUYUMCU, Nadir "Tolunoğulları", Türkler, c. V, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002.
- RANDA, Jr Ernest William, The Tulunid Dynasty in Egypt: Loyalty and State Formation During the Dissolution of The Abbasid Caliphate, Adissertation Submitted to the faculty of The University of Utah in partial fulfilment of the requirements fort the degree of Doctor of Philosophy, The University of Utah 1990.
- SİCKER, Martin, Islamic World in Ascendency:From the Arab Conquest to the Siege of Vienna, Westport 2000.
- STRANGE, Guy Le, Paletsine Under the Moslems, Beirut 1965.
- STRANGE, Guy Le, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge 1976.
- TROMBLEY, Frank R., "The Arabs in Anatolia and the Islamic Law of War (fiqh al-jihad) Seventh-Tenth Centuries) Al-Masâq- Vol. 16.No 1, March 2004.
- Tabari, The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-muluk) , translated by Khalid Yahya Blankinship, Volume XXV, New York 1989.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l Mülûk, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts.
- TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.
- UÇAR, Şahin, Araplar'ın Anadolu Seferleri, İstanbul 2012.
- YAZICI, Nesimi, İlk Türk –İslâm Devletleri Tarihi, Ankara 2004.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Avâsım", DİA, c.IV, İstanbul 1994.

